

Debatten om Danmarks strategiproblem 1872–76

Af Hans Chr. Bjerg

Efter krigen 1864 opstod der et strategiproblem for Danmark. Erkendelsen af dette kom dog først efter det franske nederlag i 1871 og faldt sammen med den lovbestemte revision af de militære organisationslove fra 1867 og 1868. I nærværende afhandling beskriver og analyserer arkivar, cand. mag. Hans Chr. Bjerg den militære og politiske debat, der 1872–76 udspandt sig om, hvilken strategi, som for fremtiden burde følges. Debatten, der i sit udgangspunkt var saglig, politiseredes i 1876 og må betragtes som en væsentlig forudsætning for forsvars- og befæstningsbevægelsen, således som den kendes fra 1880erne. I perioden 1872–76 var den dominerende strategiopfattelse den sømilitære. Gennemførelsen af Københavns befæstning fra 1880erne var udtryk for en landmilitær strategiopfattelse. Ændringen var bestemt af indenrigspolitiske forhold, og deres saglige begrundelse var diskutabel. I afhandlingen hævdes det, at Det forenede Venstre i den behandlede periode ud fra egne forudsætninger formulerede og hævdede en selvstændig forsvars- og strategiopfattelse.

I. Indledning

Man opererer ofte med året 1864 som et skelsættende år i Danmarks nye historie. Skal man undersøge dansk forsvarspolitik i slutningen af det 19. årh. og de forskellige strategiopfattelser, der stredes om at præge den, vil man ikke lægge snittet ved dette år, men snarere ved 1871–72, idet man først efter dette tidspunkt erkendte den nye strategiske situation, som landet var kommet i.

Geografiske og befolkningsmæssige forhold er faktorer, der normalt spiller ind ved strategiske overvejelser af et lands forsvarsmuligheder. Når disse faktorer ændres, må normalt også den militære strategi ændres – eller i hvert fald overvejes på ny. Da strategi som bekendt involverer en lang række faktorer, vil det til enhver tid være muligt at opstille forskellige løsninger på et givet lands sikkerhedsproblem f. eks. begrundet i en prioritering af ressourcerne. Ændres nogle af de væsentlige faktorer, opstår der et strategiproblem for landet, som af sikkerhedsmæssige grunde hurtigst muligt må løses ud fra de nye, givne betingelser. Overvejelserne vil normalt munde ud i *forsvarsplaner*, der så at sige er

udtryk for en *akcepteret strategimæssig løsning* af det pågældende lands sikkerhedsproblem.

Krigen i 1864 viste, at Danmark stod militært og politisk isoleret. Den militære strategi, der havde stået sin prøve i krigen 1848–50 havde atter vist sig brugbar til at sikre landets selvstændighed. Krigen i 1864 havde imidlertid bragt den glimrende flådehavn Kiel i Preussens hænder, og det var tydeligt, at en tysk flådemagt måtte anses for at være en realitet inden for en overskuelig årrække.

Den strategi, som Danmark hidtil havde anvendt, var lagt an på, at landet var i stand til at hævde søhærens ømmet, hvorved man kunne sikre øerne fra erobring, selv om forsvaret i Jylland var løbet over ende. Eksistensen af en stærk tysk sømagt ville imidlertid kunne gøre grundlaget for denne danske strategi højst tvivlsomt.

Med Frankrigs nederlag i 1870–71 bristede illusionen om ved dette lands hjælp at opretholde den hidtil knæsatte strategi. Erkendelsen af dette virkede på mange som et chok. Man fik nu først øjnene op for den nye strategiske situation, som allerede krigen i 1864 *de facto* havde bragt Danmark i. *Chokket fra 1864* blev så at sige forsinket og indtrådte først i 1872. Det er for mig at se karakteristisk, at digteren H. P. Holsts senere meget benyttede sentens »Hvad udad tabes, det skal indad vindes«, der er kommet til at stå som »en løsen for det danske folks holdning efter 1864«, faktisk først stammer fra 1872!

Som følge af Frankrigs nederlag opstod der i Danmark et behov for en ny sikkerhedspolitisk placering og en adækvat forsvarsplan. Det er nærværende afhandlings formål at redegøre for, hvorledes det strategiproblem, der opstod efter 1871, skabte en omfangsrig debat af såvel militær som af politisk og ideologisk observans. Debatten vil blive undersøgt med udgangspunkt i de forslag til love til bevilling af *ekstraordinære foranstaltninger til forsvarets fremme*, der blev fremsat af de skiftende regeringer i perioden 1873–76. Undersøgelsen er begrænset til perioden 1872–76, da denne synes at udgøre en samlet fase; således var f. eks. samtlige fremsatte lovforslag i dette tidsrum domineret af den samme strategiopfattelse. Efter 1876 stilnede strategidebatten af i nogle år for atter at bruse frem i 1880'erne med et tydeligt mere politisk islæt, end tilfældet havde været 1872–76.

II. Forudsætningerne for strategidebatten efter 1872

1. Forsvarskommissionen af 1866

Den strategi, som man fulgte i begge de slesvigske krige, havde som for-

udsætning, at Danmark var sin fjende overlegen til søs. Hæren blev placeret i befæstninger ved Danmarks eneste landegrænse for at kunne imødegå en sydfra kommende fjende, så snart denne rykkede ind over grænsen. I tilfælde af, at det ikke lykkedes den danske hær, dels anbragt i skanser dels i åben mark, at standse fjenden, trak hæren sig ud mod den jyske østkyst, hvorfra den ved flådens hjælp havde forbindelserne sikret bagud. Kunne stillingerne i Jylland ikke holdes, ville flåden overføre tropperne til de danske øer. Blev søherredømmet fastholdt i de danske sunde og bæltter, ville disse nærmest udgøre uoverstigelige forhindringer. Naturligt nok var Jylland det første, som i denne situation ville blive opgivet. Det faktum, at Jylland er en halvø til Tyskland, gjorde sig også gældende i Danmarks strategiske situation.

Allerede få år efter 1864 begyndte man i de militære tidsskrifter »Tidsskrift for Krigsvæsen« og »Tidsskrift for Søværn« at diskutere hvilken lære, der skulle drages af krigen i 1864 og hvilken strategi, der i fremtiden burde anlægges. I »Tidsskrift for Krigsvæsen« foreslog man nedsættelsen af en blandet forsvarskommission »bestående af vore talent- og indsigtsfuldeste civile kræfter og de dygtigste officerer af begge hovedvåben, samt en civil kapacitet som præsens«¹.

Den 2. februar 1866 lod ministeriet Frijs en sådan kommission nedsætte. Den kom til at bestå af 10 rigsdagsmænd samt 5 landofficerer og 4 søofficerer². A. F. Krieger blev formand. Krigsministeren og marineministeren var på dette tidspunkt henholdsvis J. V. Neergaard og H. Grove. Begge disse ministre blev, medens kommissionen sad, udskiftet med henholdsvis W. R. Raasløff og C. E. van Dockum.

Formålet med kommissionens sammensætning var muligvis, at man derigennem ville sikre eller lette behandlingen af evt. lovforslag i rigsdagen, ved i forvejen at have gjort rigsdagsmænd fra forskellige partier medansvarlige³.

Kommissoriet gik bl. a. ud på »at udarbejde en samlet plan for land-

1. Tids. f. Krigsvæsen. Her citeret efter Rambusch p. 50.

2. Medlemmerne af forsvarskommissionen af 1866:

Politikerne: (landstinget:) *Krieger*, Skeel, Carlsen, Jacobsen, Balt. Christensen. (folketinget:) Fenger, Dreyer, Nyholm, Eriksen, Madsen.

Officererne: (hæren:) obersterne de Jonquières, Scharffenberg, Max-Müller; oberstløjtnant Ernst, major Bramhelst.

(søværnet:) kaptajnerne af Flåden Schultz, Wrisberg, Wulff samt direktøren for Orlogsværftet Tuxen.

3. Se Rambusch p. 55 og spec. Rovsing: Danmark som Krigsmagt p. 12 f., der ironiserende kalder sammensætningen en »idé, hvis snildhed ikke kan beundres nok.« Rovsing er overbevist om, at rigsdagsmedlemmerne skulle bruges som »gidsler«!

og søforsvarets ordning, og derved navnlig overveje spørgsmålene om personellet og materiellets størrelse, fordeling og uddannelse, samt om nødvendigheden af befæstningsanlæg og deres anbringelse . . . alt under tilbørligt hensyn til såvel statsforsvarets tarv som til statens evne til at bære de med den påtænkte ordning forbundne øjeblikkelige og stadig tilbagevendende udgifter«⁴.

Selv om kommissionens opgave også var at opstille en forsvarsplan, træder en sådan dog kun sporadisk frem i betænkningen, der allerede forelå 19. november 1866. Denne indeholder forslag til organisations- og personellove for hær og flåde. Kun i bemærkningerne til disse forslag kommer man ind på strategiske tanker.

Man erkendte i betænkningen, at vore muligheder efter 1864 for at opstille et forsvarsvæsen var blevet formindskede. Dette kunne bl. a. opvejes af en klog udenrigspolitik eller, som det lidt omstændeligt hedder i betænkningen:

»Erfaringen viser . . . at et lands forsvar, det være sig en stor eller en lille stat, ingenlunde kan gøres afhængigt af, at det er sin nærmeste nabo lige i magt, enten i det hele, eller i en enkelt gren af forsvarsvæsenet, men at der gives andre faktorer, som må tages i betragtning, og som efter omstændighederne kunne virke til gavn eller skade. Det må stedse være opgaven for et lands ydre politik at søge at vende sådanne faktorer til dets fordel, så at det under faretruende forhold kan finde en pålidelig støtte hos andre; men skal ethvert forsøg herpå ikke blive frugtesløst, må landets forsvarsvæsen udvikles *i forhold til dets forsvarsevne*, det vil sige, i forhold til befolkningens størrelse og velstand og til landets beskaffenhed⁵.«

Det, der med andre ord her er tale om, er et forsvarsvæsen, som harmonerer med landets ressourcer og strategisk-geografiske forhold, og som i forbindelse med en klog udenrigspolitik, der i givet fald ville skaffe os allierede, vil sikre landets selvstændighed.

Kommissionen var især opmærksom på den voksende tyske flådemagt og de strategiske konsekvenser af at miste herredømmet i vore egne farvande. Den foreslog derfor, at man prioriterede søværnet højest og så længe som muligt forsøgte at følge med den tyske udbygning til søs⁶.

Den strategiopfattelse, der ligger til grund for de tanker, kommissionen fremkommer med, kan sammenfattes i efterfølgende citat fra afsnittet om hærens organisation i betænkningen:

4. Indledningen til den trykte betænkning fra kommissionen 1866.

5. Forsvarskom. Betænkning, Afsnittet om søværnet p. 8.

6. Se *ibid.* p. 9.

»Jo mere vi tror at burde holde for øje, at vi næppe i fremtiden kunne vente krig med en fjende, der er synderlig svagere til søs end vi, desto nødvendigere finde vi det, at vort forsvarsvæsen ordnes temmelig selvstændigt i hver af de to grupper, i hvilket landet deles ved Storebelt med Samsø Belt og Langelands Belt, således at hærens mobilisering ikke forhindres ved, at en fjendtlig flådestyrke forhindrer overførsel af større mængder over disse vande⁷.«

Søværnets hovedopgave blev angivet som værende »at gøre os til herrer i vore egne farvande og forhindre fjendtlige foretagender fra søen«, samt undgå en isolering af landsdelene.

Hovedopfattelsen med de to strategiske dele af landet hver på sin side af Store Bælt med hvert sit selvstændige forsvar rummede en strategisk nydannelse. Dette var løsningen på det strategiproblem, der ville opstå i det øjeblik, Danmark mistede søherredømmet, hvorved man bl. a. ikke mere ville kunne rokere tropperne frit rundt på den jyske østkyst og øerne.

De tre søofficerer i kommissionen⁸ præciserede i en mindretalsudtalelse, at der for fremtiden måtte lægges mere vægt på flåden, idet de begrundede dette med, »at det kun er, når vort søværn er stærkt nok til at holde vore farvande frie for fjendtlige skibe og hurtigt nok udrustet og organiseret til at kunne indtage dets poster før fjenden, at armeen kan få den fornødne frihed til at bevæge sig fra den ene af landets dele til den anden eller samles i større masse på et enkelt sted, hvorimod den i modsat fald kunne blive tvungen til at holde sig delt på de forskellige øer og således fra begyndelsen mulig være lammet i sin virksomhed⁹. Modsat denne opfattelse hævdede bondevennen Balt. Christensen i en anden mindretalsudtalelse, at det var en urigtig opfattelse, at søværnet var hovedvåbenet. Han mente, at søværnets opgave kunne indskrænkes »til hovedsagelig at være et hjælpevåben, et landforsvarsstyrken underordnet og fuldstændiggørende »flydende artilleri««.

Til manges forbavselse og nogles fortrydelse nævnedes betænkningen ikke ét ord om befæstninger. For helt at forstå betydningen af dette, må man erindre, at befæstningsvæsenet nærmest blev betragtet som et »våben« på linie med hær og flåde¹⁰.

Helt i tråd med betænkningen fremsatte krigsminister Raasløff i folketinget forslag om nedlæggelsen af befæstningen omkring København og

7. Se *ibid.* Afsnittet om hæren p. 15.

8. Den 4., direktøren f. Orlogsværftet, blev ikke regnet for »egentlig søofficer«.

Betænkningen, afsnit. om søværnet p. 95.

9. Betænkningen, afsnit om søværnet p. 95.

10. Om denne betragtningsmåde se f. eks. Kieler p. 168.

salg af fæstningsarealet for derigennem at skaffe midler til den mobile hær (»mobil« er her brugt som modsætning til befæstningsvæsenet, »det faste værn«). Senere, i forbindelse med hærlovsforslaget, udtalte krigsministeren de ord, der af en eftertid gang på gang skulle blive hentet frem i den standende debat: »Det er nu regeringens anskuelse, at København bør søge sit forsvar i en veludrustet hær, som kan forhindre en landgang, eller, når en sådan har fundet sted, kan møde fjenden i åben mark og slå ham tilbage; hvorhos København tillige må søge sit forsvar i flåden og søforterne«¹¹.

Betænkningen fra 1866 dannede grundlag for udarbejdelsen af lovforslagene til henholdsvis hærens og søværnets ordning. Behandlingen af disse foregik i rigsdagen i 1867. Det lykkedes Raasløff ved stor dygtighed og en beundringsværdig parlamentarisk sans at få sit forslag gjort til lov allerede samme år. Marineminister v. Dockums forslag blev derimod »tabt på gulvet«. Dette skyldtes vistnok dels, at han i forbindelse med planen om salget af de vestindiske øer var kommet i et modsætningsforhold til Raasløff og størstedelen af ministeriets øvrige medlemmer, dels at hans optræden i folketinget og dets udvalg, der behandlede søværnsloven, ikke havde været videre heldig¹². Det endte med, at grev Frijs måtte »kaste marineloven overbord«, som Krieger skriver i sin dagbog. Den 1. november samme år blev v. Dockum afløst af O. F. Suenson. Der havde vistnok været tale om, at Raasløff skulle overtage begge de militære ministerier, men Frijs valgte altså en person med tilknytning til søværnet¹³. Det lykkedes nu at få loven igennem det følgende år; den er dateret 24. april 1868.

Søværnsloven af 1868 var kun en organisationslov og opstillede ikke nogen »flådeplan«. Begrundelsen var, at udviklingen inden for den sømilitære videnskab og skibsbygningskunsten gik så hurtigt, at det var umuligt at angive faste retningslinier, som kunne holde blot i et par år. Dette forhold blev af folketinget godtaget uden videre.

2. Raasløff og hærordningen af 1867

Hærloven, hvis udformning i høj grad skyldtes Raasløff, indeholdt i modsætning til søværnsloven en slags »plan«, idet den hævdede det princip at lade den mobile del af hæren få den altdominerende stilling inden for de landmilitære styrker. Dette forhold var så at sige strategisk

11. Se Haugner p. 34.

12. Se bl. a. Statsrådsforhandlingerne p. 333 og Krieger IV under 12. 2., 10. 5. og 12. 6. 1867.

13. Krieger IV, 25. juni 1867.

begrundet, idet betænkningen af 1866 var gået ind for en strategi, der gjorde flåden til forsvarets 1. linie; den anden linie skulle udgøres af hæren, der i åben mark skulle forsøge at slå fjenden. Denne strategi bevirkede, at man ikke længere havde brug for store fæstninger, men tropper, der hurtigt kunne flyttes ud til kysten og langs denne, hvis flåden ikke kunne holde fjende stangen.

Hærloven og dens udformning er blevet opfattet som et udtryk for revanchelysten over for Tyskland, og som skabt til at sikre en alliance med Frankrig. Raasløff udtalte selv kort tid efter lovens vedtagelse ved en militær fest, hvor kongen var til stede, at målet med loven var, at vi, »når der bliver udsigt til at tilbagevinde det tabte, må kunne møde med en vel organiseret, vel rustet og af den rette ånd besjælet hær«. Krigsministeren udtrykte her ganske givet, hvad mange inderst inde følte og håbede, men nogen direkte forbindelse til hærlovens udformning kan man ikke sige der var. Forsvarskommissionen af 1866 havde ganske vist foreslået en strategi, der var særlig egnet mod angreb fra en fjende, som var os overlegen til søs, og havde også talt om alliancer, men at hærordningen af 1867 skulle gøre hæren særlig egnet til at operere sammen med den *franske*, kan der ikke føres noget bevis for. Det eneste, der lå i hærloven, som var af strategisk natur, var, at den stillede »den mobile hær« i spidsen. Denne tanke må selvfølgelig ses i relation til den rolle, man havde tildelt flåden i strategien.

Bl. a. på grund af den hastige tekniske udvikling var venstregrupperne i folketinget ikke trygge ved, at de militære organisationslove skulle være »endelige«. De fik indsat en revisionsparagraf (§ 48), i følge hvilken begge lovene skulle underkastes en almindelig revision inden udgangen af finansåret 1872/73. Førte dette ikke til en ny lov, skulle loven igen underkastes revision inden udløbet af ethvert følgende finansår, indtil revisionen fremkaldte en anden lov. Denne bestemmelse skulle der senere blive meget brug for.

Raasløffs strategiopfattelse fremtræder i et referat fra et statsrådsmøde lørdag den 18. december 1869.

R. går ud fra som det sandsynligste, at et evt. angreb på Danmark vil komme fra det nordtyske forbund. Han anser det endvidere for givet, at dette angreb vil kunne ventes i forbindelse med en spænding i Europa. Det er evident, at det nordtyske forbund finder det meget væsentligt ved en evt. krig med Frankrig at have sikret sig Danmarks stilling, enten gennem en alliance eller – på anden vis. Af dette slutter R. modsætningsvis, at Frankrig er interesseret i en alliance med Danmark for netop at undgå, at Tyskland på forhånd har sikret sig vores stilling. Såfremt Frankrig i en given situation sender et par kraftige krigsskibe herop, vil vi kunne hævde herredømmet på søen og derved være gunstigt stil-

lede¹⁴. R. nævner, at det nordtyske forbunds forspring på det sømilitære område (altså i 1869) faktisk kun er ét panserskib.

Angrebet fra forbundet kan efter R.s mening ske på en af tre måder:

1. *Angreb landværts på den jyske halvø.*
 Dette vil nok lykkes, idet Danmark ikke har kræfter til at modstå et sådant, men de tyske tropper vil dog være truet i flanken af flådestyrken, og det er tvivlsomt, om man vil kunne opnå det ønskede mål, nemlig at tvinge Danmark til alliance eller neutralitet.
2. *Den nordtyske flåde angriber København* for at tvinge Danmark til alliance. Et sådant angreb vil man hurtigt kunne blive adviseret om, og hvis blot søforterne ud for København fortsat holdes i god stand og suppleres med nogle mindre, bepansrede skibe, vil det være muligt at modstå dette angreb.
3. *Angreb på Sjælland, »landets hjerte«.*
 Et sådant angreb er efter R.s mening langt det farligste. »Overfor en truet landgang ville det jo være vigtigt at have skibe, som om muligt kunne møde fjenden på overgangen eller under kysten, men når det ikke lykkedes derved at udrette noget, så måtte man have koncentreret så mange tropper som muligt og møde fjenden i åben mark.«

Raasløffs strategiopfattelse så altså således ud: Forsvarets 1. linie skulle udgøres af flåden, bestående af mindre, pansrede kanonbåde. Disse skulle sammen med hæren rette angreb på landgangsstyrken under landstigningen. Lykkedes det heller ikke at stoppe fjenden her, skulle man forsøge at slå denne i åben mark. Derfor kunne Raasløff ikke se betydningen af store panserskibe. Han tilrødede, at »man anskaffede nogle mindre skibe med stærkt panser og af ringe dybtgående, som dels ville kunne støtte søforterne og således medvirke til forsvaret for København, dels også kunne benytte terrænet i vore egne farvande, vedligeholde forbindelsen, og løbe ind, hvor fjendens store skibe ikke kunne komme. Men skibe med stærkt panser, det sværeste artilleri og ringe dybtgående kan man kun have, når man går ind på monitor-systemet, og det er en tanke, som allerede i mange år har været (Raasløff) aldeles klar, at monitorerne var det rette slags fartøj for os¹⁵. Monitor-systemet har hidtil ikke kunnet trænge igennem her, fordi forkærligheden for søgående skibe, med hvilke man kunne møde fjendens skibe i åben sø og der fægte med ham, har været så alt overvejende. Men hvad der var en holdbar plan, sålæn-

14. Jfr. også de synspunkter, Raasløff fremførte som »privatmand« i Paris ved krigs-udbruddet 1870, se Aa. Friis' bog om dette emne.

15. Monitor-systemet. Opkaldt efter det nordamerikanske, pansrede skib MONITOR. Måske stammer Raasløffs interesse for »mindre, bepansrede skibe« fra hans ophold i U. S. A. 1851-61.

ge vi havde overlegenheden tilsøs, er det ikke længere, efter at vi have tabt denne.«

Med denne begrundelse bad Raasløff i statsrådet kongen om bemyndigelse til at konvertere bevillingen til »et stort panserskib« på finanslovsforslaget med en bevilling til tre »bepansrede mindre skibe efter monitor-systemet«. Dette accepteredes af kongen, der samtidig pålagde Raasløff at drage omsorg for, at der blev gjort den fulde nytte af »torpedos«, der netop i vore farvande kunne finde anvendelse, »da vi er de svage.«

Raasløff forlangte derefter i rigsdagen en bevilling til mindre monitører, hvis dybtgående ikke skulle overstige 12 fod. Forslaget ville radikalt ændre sammensætningen af flådens skibsmateriel og vakte derfor opsigt. Dette »det raasløffske 12-fods system« dukkede senere op som et spørgsmål i debatten efter 1872.

3. Den private strategidebat 1864-70 ¹⁶

Efter krigen i 1864 blev forsvaret og dets muligheder livligt debatteret i pjecer og avisartikler af såvel »sagkyndige« som »lægmænd« ¹⁷, i andre fremhævedes, hvilken anvendelighed en militshær efter schweizisk mønster ville have for Danmark ¹⁸.

Det er dog de færreste indlæg i debatten, der kommer ind på egentlige strategiske problemer. Af eksempler på dette kan nævnes indlæg dels i »Dansk Militært Tidsskrift« og i »Tidsskrift for Søværnen«. Det man især diskuterer er prioriteringen mellem de to hovedværn, som jo i høj grad må have relation til strategien. Skulle man forsøge at holde trit med Preussen i dettes flådeopbygning eller skulle man opgive dette på forhånd og bruge pengene til hæren i stedet for?

I et tredje militært tidsskrift, det tidligere omtalte »Tidsskrift for Krigsvæsen«, gøres det gældende, »at landets sikkerhed under et overmægtigt overfald ulige bedre betrygges ved en større hær og en mindre flåde, end ved en større flåde og en ubetydelig hær ¹⁹. I »Tidsskrift for Søvær-

16. »Privat« bruges her i betydningen »ikke-officiel«, jfr. Forsvarssagen p. 2: Private forslag.

17. F. eks. Den danske Hærs Reorganisation. Af F. Bauditz, Jan. 1865 og Mit Udbytte af at overveie Ordningen for nærværende Tid af den danske Hærstyrke. Ved C. C. Lundbye. (Se i øvrigt Forsvarssagen (1907) pp. 3 f. og Rambusch pp. 43-51.)

18. F. eks. Kortfattet forslag til en dansk Infanterimiliti efter sveitsersk (!) Mønster, af en Infanteriofficer, Kbh. 1865, samt Grundtræk af en Militærorganisation for Danmark baseret paa et almindeligt Væbningssystem og for Bevarelsen af Landets Selvstændighed. Et Forsøg til at løse den Opgave: »Hvad have vi at gjøre?«. Af H., Kbh. 1866.

19. Tids. f. Krigsvæsen 1866.

sen« hævdes naturligvis det modsatte i en artikel af E. Bluhme²⁰. Denne samme opfattelse ses ligeledes i admiral Steen Billes pjece fra 1866, »Nogle Ord om vort Søforsvarsvæsen«. Bille mener, at flådens andel i landets forsvar i fremtiden må blive forholdsvis større, men at dette dog ikke må ske på bekostning af hæren.

To pjecer, nemlig M. Rovsings og D. G. Monrads, stikker i stil og indhold af fra de andre²¹.

Med hensyn til strategien og prioriteringen mellem hær og flåde siger Rovsing, at et landforsvar af Sjælland kun er tænkelig i den situation, hvor vi bliver angrebet af Sverige, »mod Preussen og i alle andre tilfælde er flåden det naturligste værn for Sjælland, og et landforsvar vil næppe kunne tænkes bragt i anvendelse, før flåden er slået, og Jylland og Fyn er erobret. Men stå sagerne således, så er det ikke godt at indse, hvad der skulle vindes ved at forsøge et landforsvar af Sjælland«²². Rovsings strategiopfattelse er her så afgjort sømilitær.

Rovsing gør endelig den interessante iagttagelse, at drivfjedren til den erobringskrig, Preussen førte mod os i 1864, var, at dette land ville have »luft til søen«, og at Preussens begær i første omgang var blevet tilfredsstillet, når det fik fat i den udmærkede orlogshavn Kiel. Konklusionen af dette synspunkt drager Rovsing dog kun delvist og nævner blot, at »Sjælland har intet at befrygte af den tyske erobringssyge. Det er Jylland og Fyn, hvorom striden vil dreje sig«²³.

Monrad holdt i slutningen af året 1869 nogle meget dystre universitetsforelæsninger om Danmarks fremtid. Forelæsningerne udsendtes i bogform 1870. Monrad mener, at Danmarks fremtid er usikker, fordi landets forsvarsbetingelser er borte fra det øjeblik, det blev Preussen underlegent på havet. Når Danmark hidtil havde kunnet bestå i århundreder, skyldtes det, at vi over for »det flådeløse Tyskland« havde været i besiddelse af et søværn, der sikrede os et holdepunkt i øerne, selv om den jyske halvø var oversvømmet af fjender. Han mener derfor, at vi måtte skabe os et nyt holdepunkt, »som ville sætte os i stand til i længere tid at modstå en overlegen fjende.« Der var her sandsynligvis tale om et stærkt befæstet København.

20. T. f. S. 1867 p. 7. »Om vor fremtidige Væbning«.

21. (M. Rovsing:) Danmark som Krigsmagt. Til Overveielse for Militaire, Politikere og Statsborgere. Af en gammel Militair, Kbh. 1867. På titelbladet inden i pjecen er ordet »statsborgere« – måske ved en fejltagelse – erstattet med »skatteborgere«! – D. G. Monrad: Om Politiske Drømmerier, Kbh. 1870.

22. Ibid. p. 24.

23. Ibid.

4. De indenrigspolitiske forudsætninger for strategidebatten efter 1872

Da Slesvig i 1864 blev udskilt fra kongeriget, stod man som bekendt med to forfatninger, der gjaldt for kongeriget. De to forfatningers valgretsbestemmelser begunstigede hver for sig forskellige klasser i samfundet, derfor var der ved udarbejdelsen af en ny forfatning lagt op til en social kamp. Resultatet af grundlovskampen 1864-66 er velkendt. I den nye forfatning, der blev resultatet, var kimen lagt til fortsat social spænding.

I 1870 fandt de forskellige venstregrupper sammen i »Det forenede Venstre«. Den 28. maj 1870 dannedes ministeriet Holstein-Holsteinborg, uden at der i dette var blevet optaget venstremænd. Den 30. juni s. å. udsendte Det forenede Venstre en udtalelse, i hvilken det hed, at det årlige finanslovsforslag først i følge grundloven skal forelægges folketinget (dets »grundlovmæssige forret«). Folketingets bestræbelser måtte i øvrigt gå ud på at få indført den regel, »at regeringen til enhver given tid repræsenterer de anskuelser, som deles af folketingets flertal, hvilket med andre ord er gennemførelsen af den parlamentariske regeringsform«²⁴. Hermed var bolden givet op til den strid, der i tre decennier skulle ryste det danske folk og efterhånden rive alt med sig.

III. Den militære og politiske debat om Danmarks strategiproblem 1872-76

1. Strategiproblemet efter 1871

På mange måder er 1872 et ejendommeligt år. Mange af de linier, der går igennem Danmarks indenrigs-, forsvars- og udenrigspolitik i sidste halvdel af det 19. årh. tager ligesom deres udgangspunkt i 1872.

Efter den fransk-tyske krig bortfaldt forudsætningerne for den strategi, man havde fulgt efter 1864. Det deraf opståede strategiproblem måtte af hensyn til statens sikkerhed løses så hurtigt som muligt.

For at komme til en klarhed over dette strategiproblem skal en strategisk beskrivelse af Danmark kort forsøges¹.

Danmark består af en halvø og en mængde småøer grupperet omkring 4 større øer. Geografisk er dette område placeret ved udløbet

24. Her citeret efter Pol. Dan. hist. 12, p. 84.

1. Her bruges strategi som »Læren om forholdene i vid forstand inden krigshandlingerne samt om disses udnyttelse til at opnå de mål, politikken tilsigter«. (Eggert Petersen: Det tilbagetrukne Periferiforsvar, T. f. S. 1959 p. 322).

af den store havarm, Østersøen, der udgør de nord- og nordøsteuropæiske staters adgang til verdenshavene. Af disse stater bør især – i 1870'erne – nævnes Rusland og Tyskland. Danmark har lige siden middelalderen nydt godt af denne strategiske beliggenhed, idet denne geografiske nøgleposition har sikret Danmark stor indflydelse i nordeuropæisk politik.

Beliggenheden udviklede sig i løbet af det 19. årh. til at blive prekær, idet Tyskland blev samlet og på grund af dets stormagtsbestræbelser kom i et modsætningsforhold til sømagten England. Med andre ord blev Danmarks stilling på grund af den strategiske placering forværret i takt med den tyske flådemagts opbygning og det deraf stigende modsætningsforhold til England. En krig mellem de to østersømagter Tyskland og Rusland ville f. eks. kun komme til at betyde noget for Danmark i det øjeblik, at den ene af parterne fik sømilitær hjælp af en anden kontinental eller ikke-kontinental (England) stormagt.

Det, der havde betinget Danmarks stilling ved indsejlingen til Baltikum var altså, at det på havet var stærkere end Tyskland. Monrad skriver i sine politiske drømmerier, at de tre ting, der havde betinget Danmarks styrke over for Tyskland var: »Øerne, Flåden og Tysklands Mangel på Flåde«, idet »vor flåde tidligere (gjorde) øerne til uindtagelige fæstninger«². Disse forhold, mente Monrad i 1869–70, ville snart blive ændrede, og dermed ville der være »indtrådt en afgørende vending i vor forsvarshistorie«³.

Tyskland var to gange, nemlig i 1864 over for Danmark og i 1870–71 over for Frankrig, blevet hæmmet i sine operationer, fordi det ingen flådemagt besad. Landet satte derfor nu kraftigt ind på etableringen af en flådestyrke. Det vil dog her være på sin plads at ramme en pæl igennem opfattelsen af den tyske flådemagt i 1870'erne som meget større end den danske. I virkeligheden udvikledes den tyske flåde i starten fortrinsvis med defensivt materiel. Udviklingen frem til den højsøflåde, man kender fra 1890'erne og fremefter, blev endvidere hæmmet i den periode von Caprivi var chef for marineministeriet (1883–88). Han gik nemlig ind for kanonbådsforsvaret og var nærmest »Preussens Raasløff« – sans comparaison!

I »Fædrelandet« kunne man i 1872⁴ læse om de svulstige udtalelser om en tysk fremgang på havet, som var faldet i forbindelse med sø-

2. Monrad (1870) p. 36.

3. Se også Fink: Admiralstatsplanerne p. 287.

4. »Fædrelandet« 12. nov. 1872.

sætningen af det første tyske panserskib HANSA⁵. Forskellige lignende ytringer og notitser gjorde det forståeligt, at man i den tyske presse efter den store sejr i 1870–71 kunne fantasere om Danmark som »tysk admiralstat«⁶.

Tanken om Danmark som »tysk admiralstat« gik helt tilbage til 1840'erne og var betinget i klare strategiske forhold. Den gik ud på, at Det tyske Forbund kunne skaffe sig adgang til havet og en flådemagt ved at indlemme Danmark i forbundet⁷. Det hedder således i en tysk artikel fra 1842 (!), at »det må altid for Tyskland være af stor vigtighed, at Danmark hverken selv optræder fjendtligt mod det tyske søsystem, med hvilket det – også hvis kongeriget Danmark ikke bliver en tysk forbundsstat – ufrivillig på mange måder er flettet sammen, eller at det lader sig bruge til krigsformål imod det, thi i begge tilfælde kan det blive meget farligt for den tyske udvikling til søs«⁸. Danmark befandt sig i en slags »pseudo-uafhængighed«, idet landets forsvarsopgave – geo-strategisk set – i virkeligheden var at give Tyskland sikkerhed for, at det ville modsætte sig en engelsk (og fransk) neutralitetskrænkelse. Ved at komme i besiddelse af Kiel i 1864 havde Tyskland fået den ønskede adgang til havet, og det havde derfor ingen interesse i at få mere at forsvare f. eks. i form af den jyske halvø. Det, Tyskland måtte være interesseret i, var, at Danmark gennem sin neutralitet dækkede de tyske flådebaser, idet det ellers ville kunne risikere en »tofrontsrig« til søs⁹.

En strategi eller rettere forsvarsplan må altid bero bl. a. på en analyse af landets udenrigspolitiske betingelser. Troels Fink siger, at »vil man forstå den danske udenrigspolitik, er det praktisk at se den i sammenhæng med forsvarspolitikken; omvendt er det hensigtsmæssigt at betragte de forskellige forsvarsordninger på deres udenrigspolitiske baggrund.¹⁰« Dette er så at sige den betragtningsmåde, Fink anvender ved sine undersøgelser af dansk forsvars- og udenrigspolitik 1894–1909. Man skulle da også tro, at debatten om, hvorledes Danmarks strategiproblem løstes, i høj grad bevægede sig på et udenrigspolitisk plan, men dette er

5. De panserskibe, Preussen og Det nordtyske Forbund havde bygget før 1872, var bygget eller købt i udlandet.

6. Munch, Schultz V, p. 46.

7. Se Troels Fink: Admiralstatsplanerne i 1840'erne pp. 287–303. De strategiske overvejelser, der ligger til grund for de tyske admiralstatsplaner er overordentlig vigtige og interessante ved studiet af de strategiske forudsætninger for strategiproblemet efter 1871.

8. Her citeret efter Fink: Admiralstatsplanerne p. 291.

9. For at eliminere denne fare byggedes Kielerkanalen 1887–95.

10. Fink: Fem Foredrag p. 19.

faktisk ikke tilfældet. Strategidrøftelserne synes i perioden 1872–94 for størstedelens vedkommende at have bevæget sig i et »udenrigspolitisk vacuum«¹¹. Dette bekræftes, når man læser Sjøqvists bog om Peter Vedel. Heri hedder det, at »udenrigsministeriet blev holdt uden for alle forsvarspolitiske overvejelser. Hvor ejendommeligt det end lyder, så er det en kendsgerning, at der ikke foreligger en eneste udenrigsministeriel betænkning om dette for landets udenrigspolitik så vigtige spørgsmål.«¹² Man kan med Sjøqvist undre sig! Der vil derfor uden tvivl være grund til primært at analysere strategidebatten her i landet ud fra militærtekniske og indenrigspolitiske forhold, selv om de første år af den ovennævnte periode, 1872–76, som speciel er behandlet her, vel nok frembyder flere udenrigspolitiske vurderinger i forbindelse med de strategiske overvejelser, end tilfældet er for resten af perioden frem til det politiske forlig i 1894.

2. Militærkommissionen af 1872

Allerede den 23. december 1871 havde krigsminister Haffner i anledning af den forestående, lovbefalede revision af de militære love i et brev beordret generalstabens chef, general Stiernholm, til at fremsende et responsum vedrørende de ændrede strategiske betingelser for landet til brug for de overvejelser, ministeriet nu måtte foretage.

Stiernholms responsum forelå den 14. februar 1872¹³. I dette erkender generalen, at det er uimodsigeligt, at en befæstning af København mod landsiden er af »overvældende betydning«, »men ser dog sagen i et andet lys end dem, som alene heri ser midlet til Danmarks frelse.« Han foreslår derfor, at København kun dækkes af et antal provisoriske værker, mens felthæren opstilles på Sjælland og Fyn. Forbindelsen mellem disse to landsdele udgør egentlig forsvarets centrum og er derfor meget vigtig. Store Bælt skal derfor befæstes ved anlæg ved Korsør, på Sprogø og ved Nyborg samt et par andre steder for »at sikre vore troppers indbyrdes forbindelse nord eller syd for denne tværlinie«¹⁴. Denne strategiplan blev senere benævnt »tværforsvaret« og spillede en vis rolle i debatten. Planen må siges at indeholde strategisk rigtige tanker ud fra de

11. Se f. eks. Sjøqvists anmeldelse af Finks bøger i *Historisk Tidsskrift* 12. Rk. 1. bd. pp. 224–37.

12. V. Sjøqvist: P. Vedel (uglebog) p. 145.

13. General Stiernholms responsum findes trykt. Et eksemplar findes i Marineministeriets Afl. 1914 pk. 54 i lægget Aggersøhus. Flere andre steder, bl. a. i Krigsministeriets arkiv, støder man på det. Se også Klein, p. 72 f.

14. Citeret efter Klein p. 73.

givne betingelser, men svagheden ved den var vel nok, at den krævede en stærk flåde, hvad Danmark ikke havde. Klein, der er landofficer, karakteriserer ikke desto mindre Stiernholms plan med ordene: »Generalstaben vidste egentlig hverken ud eller ind og tog derfor standpunkt i midten«¹⁵.

Dagen efter, at krigsminister Haffner, der også var marineminister, havde modtaget responsummet, nedsatte han, altså den 15. februar 1872, en kommission til drøftelse af forskellige spørgsmål landets forsvarsvæsen vedrørende. Kommissionen blev i kommissoriet pålagt »i store træk at udarbejde et udkast til den samlede anvendelse af de to værn og deres forskellige midler, og ligeledes i store træk at tilvejebringe en samlet erkendelse af de nødvendige, endnu manglende midler til forsvarets fuldstændiggørelse, når der som grundlag fastsættes:

1. omtrent og hovedsagelig det nuværende personelle grundlag; 2. en blot defensiv krig, hvori vi imidlertid stå alene.«

Formanden for kommissionen blev krigsministeriets direktør, daværende oberst C. A. F. Thomsen. General Stiernholm blev ikke medlem af kommissionen, der i øvrigt kom til at bestå af 10 medlemmer, 6 officerer af hæren og 4 af flåden¹⁶.

15. Se fremdeles *ibid.*

16. Landofficererne: oberst *J. F. M. Ernst* (1820-97), ingeniør, havde været chef for Officerssskolen og Den militære Højskole og øverstbefalende for Kbh.s Søbefæstning under krigen 1864. Oberst *W. Kauffmann* (1821-92), artillerist, kommandør for Kbh.s Søbefæstn. 1868-79.

Oberst *A. L. Klein* (1820-87).

Kaptajn *E. C. L. Koefoed* (1830-1904), ingeniør, i 1872 lærer ved Officerssskolen og Den militære Højskole i krigsbygning, medstifter af Det krigsvidenskabelige Selskab. Oberst *J. Th. Ravn* (1820-1913), infanterist, i 1872 stabschef ved 2. generalkommando.

Oberst *C. M. V. Tvermoes* (1813-98), generalstabsofficer (infanterist), i 1872 chef for generalstabens taktiske afdeling.

Søofficererne: kommandør *R. C. Malthe Bruun* (1816-95). 1871-74 chef for Søtransportvæsenet.

Kaptajn *W. A. Carstensen* (1828-1909) (se også senere!), i 1872 næstkommanderende og senere chef for Søofficersskolen. Redaktør af »Tidsskrift for Søvæsen«.

Kaptajn *N. F. Ravn* (1826-1910), lærer ved Officerssskolen, medstifter af Det krigsvidenskabelige Selskab.

Kommandør *A. C. Schultz* (1813-1908), havde været tilknyttet Kbh. Søbefæstn., senere chef for Søtransportvæsenet 1874-79.

Ovenstående oplysninger er anført, dels for at vise, at flere af kommissionens medlemmer senere kom til at betyde meget ved fastlæggelsen af landets strategi, navnene vil være velkendte fra forsvarsdebatten specielt i 1880'erne, dels for at vise, at påfaldende mange af medlemmerne havde været tilknyttet Københavns søbefæstning.

Når kommissionen i nærværende afhandling benævnes *Militærkommissionen* og ikke *Forsvarskommissionen*, ligger der i denne sondring, at kommissionen af 1872 alene bestod af officerer i modsætning til kommissionen af 1866, der bestod såvel af militære som civile.

Kommissionen er interessant derved, at den, så vidt det kan ses, er den første kommission til behandling af strategiske spørgsmål i moderne betydning, der er blevet nedsat i Danmark. Den skulle ikke som forsvarskommissionen af 1866 opstille styrkemål for værnene, men netop undersøge anvendelsen af de samlede til rådighed stående forsvarsmidler.

Når kommissionens arbejde og betænkning ikke fik den betydning, der retteligt burde have tilkommet den, skyldtes det for det første, at betænkningen blev stemplet som fortrolig, og derfor kun blev kendt i en snæver kreds, og for det andet, at man ikke – som i 1866 – havde inddraget politikere i arbejdet. Politikerne ville ganske givet, som det havde været tilfældet i 1866, have følt sig bundne af de overslag, kommissionen evt. var nået frem til. N. P. Jensen har i sine erindringer givet udtryk for, at meget, efter hans mening, ville have set anderledes ud, hvis der i 1872 var blevet nedsat en sådan fælleskommission og ikke en fortrolig officerskommission¹⁷.

Kommissionen omtales kun sparsomt i litteraturen, og ofte refereres dens konklusioner forkert. Tilsyneladende har man almindeligvis kun kendt kommissionens konklusioner fra Thomsens forsvarsplan i 1873¹⁸. Ved f. eks. at læse la Cours omtale af kommissionen i hans *Danmarks Historie* og Jens Johansens får man let det fejlagtige indtryk, at det så at sige var denne kommission, der »opfandt« Københavns befæstning til landsiden, men dette er ikke rigtigt¹⁹.

I betænkningen inddeler kommissionen de angreb, der kan tænkes rettet mod Danmark i tre kategorier. Der kan blive tale om angreb fra:

1. en overlegen sømagt alene,

17. N. P. Jensen II, p. 36 f.

18. Således meddeler f. eks. Klein i 1915, at han ikke har kunnet finde nærmere oplysninger om kommissionens sammensætning og forhandlinger – Klein, p. 74.

19. Johansen p. 26 f. skriver således, at Stiernholm gik ind for, at fæstningen i København skulle i 2. række, men at kommissionen – i modsætning til dette synspunkt – gik ind for Københavns befæstning i 1. række.

Vilh. la Cour skriver i sin *Danmarks Historie* (indtil 1900) bd. II p. 416, at resultatet af kommissionens overvejelser var, at »forsvaret måtte koncentreres på Sjælland, i allerførste række ved København ... og ... at landet vest for Store Bælt blev militært set opgivet, i realiteten ville vi stå og falde med København, og bælteerne, som i virkeligheden var nøglestillingen, og som havde den største internationale betydning, ville kun være meget mangelfuldt sikrede.«

2. en overlegen landmagt, alene eller i forbindelse med en søstyrke, der er vor underlegen, og endelig
3. en magt, der på én gang er Danmark overlegen tillands og til vands.

For at kunne modstå angreb af den første kategori behøvedes blot en stærk befæstning af København mod søsiden. Ved den anden form for angreb skulle forsvarets tyngdepunkt lægges på Fyn, og flåden skulle hævde herredømmet i Lille Bælt. Ved den tredje slags angreb var der to væsensforskellige situationer, der måtte tages under overvejelse, nemlig om hvorvidt vi inden for en overskuelig tid kunne vente hjælp fra en stormagt, eller om vi stod fuldstændig alene uden udsigt til hjælp udefra. I det første tilfælde skulle Fyn stadig være tyngdepunkt, idet man ikke mente, at Sjælland ville være udsat for fare. Hovedstaden skulle blot sikres mod overrumpling ved lettere befæstninger mod landsiden. I det andet tilfælde, som kommissionen i øvrigt mente var det sandsynligste, idet man her tænkte på et angreb fra Tyskland, »som den modstander, på hvilken vor opmærksomhed fortrinsvis bør være rettet,« skulle forsvarets hele tyngdepunkt lægges på Sjælland. Tanken var den, at forsvarets 1. linie skulle udgøres af flåden. 2. linie af forsvaret skulle ligge på Sjællands kyst og således også ved Københavns søbefæstning. Lykkedes det fjenden at gennembryde begge disse linier, skulle den mobile hær forsøge at slå fjenden i åben mark. Endelig skulle det sidste forsvaret ydes umiddelbart foran København, der skulle have en lettere befæstning mod landsiden til at rumme den mobile hær, hvis denne fra den åbne mark måtte trække sig tilbage.

Flåden skulle udgøre forsvarets 1. linie, og for at forsvare Sjælland ville det være nødvendigt at dele flåden i en Øresund-eskadre og en Store Bælt-eskadre. Sundeskadren havde allerede en basis i København, men eskadren i Store Bælt måtte også skaffes en basis. Kommissionen anbefalede, at denne skulle placeres i Aggersø Sund. Konklusionen af kommissionens overvejelser skal nedenfor gengives in extenso.

»Det vil af det . . . fremførte fremgå, at de fleste medlemmer af kommissionen, om de end med hensyn til enkelthederne have noget afvigende meninger, dog er enige om at anbefale:

Forøgelse af flådemateriellet;

Fuldstændiggørelse af Københavns befæstning mod søsiden ved forstærkning af de nuværende forter og anlæg af en linie af fremskudte forter;

Anlæg af en befæstning af København mod landsiden ved fremskudte forter med en bagvedliggende enceinte;

Tilvejebringelse af en støttepunkt ved Aggersø Sund og Kronborg samt af et værk ved Lille Bælt ²⁰.

Kommissionen har ikke anset sig berettiget til at udtale sig om tilvejebringelsen af de midler, der er nødvendige til gennemførelse af de anbefalede foranstaltninger, og den skal derfor indskrænke sig til at udhæve ønskeligheden af, at de iværksættes inden for en kort tidsperiode og overhovedet så hurtigt, som det på nogen måde vil være muligt at gøre de dertil fornødne penge disponible. Anlægget af de fremskudte søforter om København kan, af hensyn til den foreståede udvikling af flådens materiel, efter de fleste medlemmers mening henlægges til den sidste del af den nævnte tidsperiode. Anlægget af Københavns befæstning mod landsiden forudsættes derhos gennemført på sådan måde, at den del af anlægget, der nærmest skal tjene til at sikre hovedstaden mod overrumpling, først kommer i betragtning, således at hærens mobile styrke derved kan blive mere frigjort i sine operationer og forsvaret ved hjælp af hær og flåde i forening derved blive udstrakt om muligt til Fyn og for Sjællands vedkommende i alle tilfælde således, at et fjendtligt angreb kan imødegås såvel af flåden som af den mobile hærstyrke umiddelbart under landsætningen.«

Denne konklusion turde vise, hvorledes kommissionen stiller sig til Københavns befæstning til landsiden. Når Bahnson i sin pjece fra 1896 under omtalen af kommissionens forslag, som har været »grundlaget for de mange til forskellige tider af regeringen på rigsdagen fremsatte forslag om overordentlige foranstaltninger til forsvarets fremme« ²¹, skriver, at der blev foreslået »en permanent befæstning af hovedstaden mod landsiden«, ligger der i ordet »permanent« ganske givet en bevidst fordrejning af sandheden. Den anviste løsning på Danmarks strategiproblem var af sømilitær karakter, idet hovedstødet skulle tages af flåden. I anden omgang skulle den mobile hærstyrke sættes ind. Endvidere skulle der oprettes mindre befæstningsanlæg *ude omkring i landet*, således at forsvaret kunne »blive udstrakt om muligt til Fyn.«

Betænkningen blev afleveret den 24. august 1872. Kommissionen havde arbejdet hurtigt.

Krieger skriver i sin dagbog med henvisning til kommissionens finansielle krav, at »overslagene er vistnok meget usikre.« Kommissionen angav forsigtigt, at dens plan ville koste i *rigsdaler*:

21 mill. til Københavns landbefæstning og befæstninger rundt omkring samme, 3,5 fordelt over årene frem til 1877 og 12,7 over årene 1878–89.

20. Det fremgår af et tidligt udkast til betænkningen, at disse fem punkter var nummererede. I det endelige udkast er nummereringen strøget, men der er ikke tvivl om, at den nævnte rækkefølge var udtryk for kommissionens prioritering.

21. Bahnson, p. 23.

21 mill. til Københavns landbefæstning og befæstninger rundt omkring i landet – på Sjælland og Fyn – incl. Aggersø Sund-stationen.

18 mill. til Københavns søbefæstning.

Ialt omkring 60 mill. rdr. fordelt over 10–15 år.

Jens Johansen skriver, at resultatet af militærkommissionens overvejelser viste, »at der både inden for hær og flåde var enighed om at lægge hovedvægten på forsvaret af Sjællands kyst, og heraf fulgte kravet om en udvikling af flåden, forstærkning af Københavns Søbefæstning og anlæg af et støttepunkt for flåden i Aggersø Sund . . . Med hensyn til Københavns landbefæstning herskede der derimod forskellige opfattelser . . .«²². Dette må være en korrekt gengivelse af kommissionens resultater.

Selv om kommissionen ikke som sådan bifaldt general Stiernholms forsvarsplan, »tværforsvaret«, drog den faktisk en konklusion ud fra Stiernholms præmisser²³. Dennes opfattelse var jo den, at hvis man lagde landet åbent, således at fjenden først mødte modstand foran København, så ville der ikke være noget håb. Det nyttede ikke noget, at byen var omgivet af selv den bedste og kostbareste befæstning. Spillet ville være ude; hjælpen udefra ville under alle omstændigheder udeblive, fordi en evt. hjælpende stormagt intet sted ville have mulighed for at stige i land. Det ville derfor kun være et spørgsmål om tid! Konklusionen af dette synspunkt, som kommissionen drog, var, at hovedopgaven *ikke* blev forsvaret af *København*, men af *Sjælland*. »Forsvaret af Sjælland var netop en betingelse for, at København kunne sikres mod erobring fra landsiden«²⁴.

Efter at betænkningen var afgivet, blev denne drøftet på møder mellem 5 af hærens og 5 af flådens højeste officerer under forsæde af krigs- og marineministeren²⁵. Møderne foregik i september 1872²⁶.

Haffner gik derefter i gang med at udarbejde et forslag. I oktober fik Krieger, der var finansminister, forelagt de første finansielle overslag fra Haffners side. De faldt ikke i god jord hos Krieger, hvilket bevirkede, at Haffner også mødte modstand hos andre ministre. Det viste sig

22. Johansen, p. 26.

23. Ibid. p. 22 f.

24. Se *ibid.*

25. Se Haugner p. 43, jfr. protokol i Krigsmin. Arkivalier 1869–99 4. K. 4 – 208–10. Deltagerne i møderne med Haffner var: Fra hæren: Steinmann, Dreyer, Scharffenberg, de Jonquières og Stiernholm, og fra søværnet: v. Dockum, Wulff og Gottlieb, samt direktørerne for de to militære ministerier.

26. Se Krieger under 23. sept. 1872, jfr. også note 28.

nemlig, at Haffner faktisk over for de høje officerer havde bundet sig til gennemførelsen af en forsvarsplan, der prioriterede Københavns landbefæstning højere, end militærkommissionen havde gjort ²⁷. Krieger ville ikke acceptere, at Haffner på forhånd kunne binde regeringen finansielt til en bestemt forsvarsplan. De fleste i regeringen gav Krieger medhold og ønskede, at befæstningen af København til landsiden skulle udskydes for at få fordelt bevillingerne. Selv kongen udtalte til Haffner, at han ikke ønskede større befæstningsanlæg (sic!) ²⁸. Haffner vaklede, og hans dage på taburetten var talte.

3. Strategidebatten i 1872

Under indtryk af den forestående revision af de militære love og i et muligt forsøg på at påvirke den siddende militærkommission tiltog indlæggene i antal i strategi- og forsvarsdebatten.

Vigtigt i denne sammenhæng er oprettelsen af Det krigsvidenskabelige Selskab og rekonstruktionen af Søe-lieutenant-Selskabet, der fandt sted i 1871.

Under indtryk af den fransk-tyske krig og den uomtvistelige måde denne havde godtgjort den overordentlige indflydelse på en krigs udfald, som forberedelsen har, stiftede en kreds af lærere ved Officersskolen et selskab, hvis formål var at fremme »den militære videnskabelighed« ²⁹. Det stiftende møde blev afholdt 31. oktober 1871. Det er værd at bemærke sig stifternes navne, disse var nemlig *Bahnsen* (kaptajn i artilleriet), *Irgens-Bergh* (ritmester), *L. Koefoed* (kaptajn i Ingeniørkorpset), *N. F. Ravn* (kaptajn af flåden), *Baron Haxthausen* (kaptajn i fodfolket), *Zachariae* (kaptajn i fodfolket) og *Baron Güldenchrone* (premierløjtnant i artilleriet). Disse personer synes at have udgjort en slags »klike«. Dens virksomhed er desværre ikke undersøgt nærmere, men det skal her antydes, at hele ideen med befæstningen af København fra landsiden og den strategiopfattelse, der havde denne som hovedpunkt, på en eller anden måde udgår fra denne klike eller »arrogante clique«, som den senere blev benævnt. Således skriver Sophus Høgsbro i sin dagbog fra 1900 i forbindelse med en samtale, han havde med Baron Güldenchrone, at denne fortalte, at det var Bahnsen, L. Koefoed og ham selv, »som i mellemtimerne lagde planerne om at hjælpe hinanden frem og at få København befæstet til lands og til vands, hvad de også fik held til(!)« ³⁰.

27. Ibid. 18. nov. 1872.

28. Ibid. 15. nov. 1872.

29. Militært Tidsskrift 1871–72 p. lf.

30. Høgsbro, breve, II p. 294.

Kliken var indstillet på at propagandere for sine ideer. N. P. Jensen beretter, at »chefen for Officerssskolen, oberst E. A. Lundbye, og to af lærerne, kaptajn Bahnson af Artilleriet og kaptajn Koefoed af Ingeniørkorpset, enedes om at fremsætte forslag til forsvarssagens løsning med oberst Lundbye som krigsministeremne³¹. Kaptajn Koefoed gjorde begyndelsen ved under navn at skrive om »Danmarks Fæstningsvæsen«. Lundbye skrev »Bemærkninger om Hærlovens Revision«, en pjece, der end ikke var forsynet med mærke, og »en ældre militær« (pseudonym for Bahnson) skrev »Ogsaa et Par Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision«.

Koefoeds artikel stod i »Tidsskrift for Krigsvæsen«³². Den synes ikke ved sin fremkomst at have vakt større røre, men den er interessant ved at være den første formulering af den landmilitære strategiopfattelse, der byggede på Københavns forsvar som eneste og vigtigste punkt. Mange af de argumenter, som »fæstningstilhængerne« senere benyttede, er hentede fra denne artikel.

Koefoed siger i sin artikel, at da ethvert angreb på Danmark i fremtiden vil blive ført af en magt, der er os overlegen til søs, spiller flåden ikke mere den store rolle, og det må derfor nu blive hærens opgave »ikke alene (at) sørge for forsvaret af landegrænsen, men også hovedsageligen overtage forsvaret af øerne«³³. Videre hedder det, at »bemærker en fjende sig pludselig København, vil et fortsat forsvar af Danmark være en umulighed, selv om ikke een fjendtlig soldat har sat sin fod på Jyllands eller Fyns grund . . . Københavns forsvar vil altså være hovedsagen i Danmarks forsvar, det mål, hvorom alle kræfter bør samles, det mål, hvorimod alle bestræbelser i fredstid bør rettes. Og fra mangfoldige sider erkendes det nu også, at sikringen af København er en nødvendig betingelse for landets forsvar.«

E. A. Lundbyes pjece er ret intetsigende og kommer heller ikke ind på strategiske spørgsmål³⁴. Hovedsynspunktet er, at der skal skabes en effektiv liniehær på 20.000 mand, som skal være veludrustede.

Koefoeds bemærkninger om flådens reducerede betydning skulle ikke længe komme til at stå uimodsagt. Svaret kom i form af den pjece, premierløjtnant af flåden S. Bojesen under mærket -j- udgav med titlen »Flaade og Hær, ikke: Hær og Flaade«³⁵. N. P. Jensen skriver om denne pjece,

31. N. P. Jensen II p. 37 f.

32. 1871 pp. 249-69.

33. Ibid. p. 252.

34. Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision, Kbh. 1872, 25 s.

35. Kbh. 1872, 66 s.

 Skema over de fremsatte forslag til lov om overordentlige bevillinger til forsvarsvæsenets

a.	Projektering, prøver og forsøg	
b.	Befæstningsanlæg ved Lille Bælt	
c.	Befæstningsarbejder på Hindsholm	
d.	Befæstningsanlæg (Sjælland) ved Store Bælt; batterier ved Nyborg	
e.	Befæstning af Aggersø Sund-stationen mod landsiden	
f.	Bestykning af Kronborg	
g.	Udvidelse og bestykning af Kbh. befæstning mod søsiden	
h.	Udvidelse og bestykning af Kbh. befæstning mod landsiden	
i.	Forstærkning af nuværende Kbh. søbefæstning	
j.	Sjællands kystforsvar	
k.	Befæstningsanlæg på den jyske kyst	
l.	Udvikling af flåden	
m.	Anlæg af befæstet flådestation i Store Bælt (Aggersø Sund)	
n.	Supplering af torpedomateriellet	
o.	Flydende forter	
p.	Søminemateriel	
		ialt

¹⁾ *Eet* flydende fort.

²⁾ *To* flydende forter.

at den var fremkaldt af Koefoeds og Lundbyes virksomhed, og at titlen tilstrækkeligt forklarer indholdet. »Dermed var der mellem hærens og flådens officerer rejst den strid, der har været til så ubodelig skade for land og folk«³⁶.

Bojesen polemiserer mod den opfattelse, der vil basere forsvaret på Københavns forsvar, og hovedsynspunktet er, at »den første betingelse for vort kraftige forsvar er og bliver et kraftigt søværn, næst efter kommer Københavns befæstning«³⁷. Pjecen kom midt i »kliken«s propagandafremstød. Skriftet vakte opsigt og i »Tidsskrift for Søværnen« udtryktes glæde over, at der nu endelig også hørtes røster fra sømilitær side i debatten³⁸.

36. N. P. Jensen II p. 37 f.

37. Ibid. p. 43.

38. T. f. S. 1872 pp. 213–23.

fremme i perioden 1873-76. Alle beløbene er angivet i kroner.

I. Regeringens 1. forslag jan. 1873	II. Regeringens 2. forslag jan. 1875 (Steinmann)	III. Venstres 1. »forsvars- tilbud« – marts 1875	IV. Regeringens 3. forslag dec. 1875 (Haffner)	V. Venstres 2. »forsvars- tilbud« – februar 1876	VI. Regeringens maximumskrav 1875/76
300.000	360.250	220.000	272.000	220.000	
920.000	1.320.550				1.317.400
50.000					
980.000	2.724.400	680.000	1.351.000	680.000	2.726.000
		1.500.000	3.162.600	1.500.000	
90.000					90.000
6.360.000	10.500.000		14.391.300		25.142.600
13.800.000					14.000.000
	1.176.000		1.336.400		1.336.400
		2.000.000		2.000.000	
		2.000.000		2.000.000	
10.200.000		15.000.000	10.720.000	12.000.000	
2.000.000	5.000.000	5.000.000	1.080.000	5.000.000	5.511.500
	718.000				
		1.800.000 ¹⁾		4.600.000 ²⁾	
		1.800.000	675.800	2.000.000	575.800
34.700.000	21.800.000	30.000.000	33.000.000	30.000.000	51.100.000

Bahnsen havde netop færdigudarbejdet sit indlæg i debatten³⁹, da Bojesens skrift kom⁴⁰. Det er bygget op på samme måde som Lundbyes og Koefoeds. Pjecen udlægges af M. Roving i de artikler, denne skrev i »Morgenbladet«, og som senere i 1880 udsendtes i et lille særtryk⁴¹, som »planen« for det voldsomme propagandistiske felttog, der blev indledt i forbindelse med hærlovens revision⁴². Roving skriver, at denne plan er »bleven gennemført med stor ihærdighed og dygtighed, og hvis det er sandt, hvad der siges, og hvad der også er nogen rimelighed for, at forfatteren . . . »en ældre militær« med assistance af et par krigs-

39. Ogsaa et Par Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision. Af en ældre Militær, Kbh. 1872, 42 s.

40. Se ibid. Efterskriftet p. 41 f.

41. »Artillerikrigen og Landets Velfærd. Af en gammel Militær« Kbh. 1880, 52 s. »Artillerikrigen« henviser til klikens virksomhed.

42. Ibid. p. 5 ff.

videnskabelige kolleger alene har rejst hele det militærsagkyndige uvejr, der har raset omkring i højrepressen og i pjecer . . ., så fortjener denne energi virkelig en høj grad af beundring.«

Bahnsen harcelerer i sin pjece over, at sagkundskaben i forsvarskommissionen af 1866 var i »født minoritet«, og at kommissionen på den besynderligste måde lod det vigtigste spørgsmål forblive uløst, nemlig spørgsmålet om anlæg af fæstninger. Argumentationen er i øvrigt den samme som Koefoeds.

Med Bahnsen-Koefoeds og Bojesens indlæg i debatten markeredes klart to løsninger på Danmarks strategiproblem, en *sømiliter* og en *landmiliter*. Af naturlige grunde fandt den første sine tilhængere blandt søofficererne og den anden sine tilhængere blandt hærens officerer.

Det krigsvidenskabelige Selskab, der hurtigt skulle blive arnestedet for den landmilitære strategiopfattelse, fik kort efter sin oprettelse en sømiliter pendant, idet det gamle Søe-lieutenant-Selskab, stiftet 1784, efter en del års stilstand genoptog sin virksomhed i slutningen af 1871⁴³. Dette selskabs formål var »ved udveksling af tanker, anskuelser og oplysninger at fremme de kundskaber, som kunne nytte den danske søofficer.« Tidspunktet for rekonstruktionen af selskabet må siges at have været gunstigt på grund af den tiltagende debat om strategiske og militære spørgsmål.

Kaptajn af flåden H. G. F. Garde, der havde været drivkraften i Søe-lieutenant-Selskabets rekonstruktion, foreslog i dec. 1871, at selskabet udsatte et prisspørgsmål til besvarelse blandt medlemmerne, i hvilket man bad om en »Beskrivelse af den kejserlige tyske flådes skibe (i vandet eller under bygning). Deres svage og deres stærke sider«⁴⁴. I forlængelse heraf holdt han selv i marts 1872 over tre mødeaftener et foredrag »Om hvorledes en fjendtlig flåde (særlig med den nordtyske for øje) måtte antages at ville landsætte en hær på Sjælland og om hvilke opgaver, der stilledes til vor flåde for at tilintetgøre fjendens mulige planer og levere ham slag med udsigt til et heldigt udfald.« Man var således hos søofficererne med det samme in medias res. For året 1872 udskrev selskabet bl. a. et prisspørgsmål som:

At angive, hvilke forholdsregler Preussen, som vor eventuelle fjende, vil kunne træffe for hurtigst muligt, sønderfra, at transportere og landsætte 30.000 mand med artilleri og tilbehør på Sjællands kyst, samt: angive, hvor lang tid, der hertil vil udkræves under almindelige omstændigheder fra ordre til angreb gives og til manøvren fra vor side vil føre med sig⁴⁵.

43. Om dette selskabs historie se Søe-lieutenant-Selskabet 1784-1934, Kbh. 1934.

44. Ibid. p. 378.

45. Ibid. p. 380.

Af øvrige debatindlæg i året 1872, medens man ventede på militærkommissionens betænkning og regeringens udspil, kan nævnes Vilh. Birkedals »Norden, Tydskland og Bjørnstjerne Bjørnson«, en stærkt emotionelt præget pjece imod ideen med at »ændre signaler« over for Tyskland, samt pjecen »Kan Danmark bestaae som selvstændig Stat?« af I. V.⁴⁶

Desværre kender vi ikke meget til den diskussion, der i 1872 over to møder foregik i Det krigsvidenskabelige Selskab. Diskussionen, der blev indledt af premierløjtnant af flåden F. H. Jøhnke, »drejede . . . sig om nødvendigheden af Københavns befæstning, om måden, hvorpå denne burde udføres, samt om den rolle, der bør tildeles søværnet ved forsvaret af Sjælland og København« med udgangspunkt i Koefoeds omtalte artikel fra 1871⁴⁷.

Selv om der sad en militærkommission, som forberedte en ny strategi, og hærloven stod over for revision, er der forbløffende lidt avisstof om de strategiske spørgsmål i året 1872.

4. Regeringens 1. forslag til en forsvarsplan 1873. Den politiske strategidebat

Haffner var i slutningen af 1872 kommet i modvind med sit lovforslag om befæstninger. Følgen blev, at C. A. F. Thomsen den 23. dec. overtog krigs- og marineministerposten i ministeriet Holstein-Holsteinborg. Thomsen havde som direktør været formand for militærkommissionen af 1872.

På grundlag af kommissionens betænkning udarbejdede Thomsen et »forslag til lov om en overordentlig bevilling til forsvarsvæsenets fremme«, der fremsattes i folketinget 8. januar 1873¹. Lovforslaget, i hvilket befæstningen af hovedstaden til landsiden indtog en mindre fremtrædende rolle, gik ud på en bevilling på 17.350.000 rdr. til krigs- og marineministeren til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger (angående de enkelte posteringer se skemaet, kolonne I)². Forslaget var i realiteten et forslag til en forsvarsplan, hvad også tydeligt fremgår af bemærkningerne til det.

I følge bemærkningerne skulle forsvarets mål være at bevare landets neutralitet, hvorfor grundlaget måtte være rent defensivt. Videre hedder det, at »forsvarsordningen bør . . . være så stærk, at den gør en

46. Det vides ikke, hvem der har skrevet pjecen, som er udgivet i Aalborg okt. 1872.

47. Militært Tids. 1871–72 p. 525.

1. Findes i R. F. 1872/73 Till. A. sp. 2906–2915.

2. Hos Johansen p. 24 hedder det om forslaget, at det »i det hele indskrænkede sig til en femårsplan, der kun omfattede det i øjeblikket absolut fornødne, (og det sluttede sig i hovedsagen til den af generalstaben (Stiernholms) forfægtede anskuelse.« Dette kan dog ikke være en helt præcis karakteristik!

krænkelser af landets neutralitet mindre sandsynlig, og den bør stræbe hen mod det mål, i tilfælde af ufrivilligt fredsbrud at kunne sikre landets eksistens så længe, at der kan komme hjælp fra sådanne andre magter, der må antages ikke at ville tåle, at et territorium med vort lands og vore vandes geografiske beliggenhed kommer i fremmed besiddelse»³. Derefter gennemgås meget detaillert, under hvilke former forsvar kan tænkes: 1) Forsvar mod en overlegen sømagt, 2) Forsvar mod en overlegen landmagt, der kun råder over en søstyrke, som er vor underlegen og 3) Forsvar mod en magt, der på én gang er Danmark overlegen til lands og til vands.

Strategien, der foreslås i bemærkningerne, er den sømilitære. Forsvarets hovedvægt skulle lægges på Sjælland. Flåden skulle være forsvarets 1. linie og København den sidste. Vendingen »Sjælland er Danmarks naturlige fæstning« er ganske vist ikke brugt, men dette må være en tilfældighed, for det er hovedsynspunktet i dette forslag. Vendingen blev faktisk brugt af Thomsen under debatten i folketinget til at karakterisere den strategiopfattelse, der lå bag forslaget. Således udtalte Thomsen: »det er, for at samle det med et par ord, den grundbetragtning, at vort land må opfattes på den måde, at *Sjælland er landets naturlige fæstning*, at Sjælland, omgivet af sunde og bæltter, er en fæstning, der har brede, våde grave om sig, bag hvilke vi, når vi nødsages dertil, kunne trække os tilbage for at mobilisere vor flåde og vor hær, at vi skulle forsvare denne fæstning på sådan måde, at vi, så længe det er muligt, også forsvare dens udenværker, som er Fyn og de andre øer, så længe vi kunne det«⁴.

Strategidebatten blev med dette forslag ført ind i folketinget. Selv om den således derved blev *politisk*, indebar det ikke på dette tidspunkt, at den blev *politiseret*. Partierne blev tvungne til at beskæftige sig med de strategiske problemer og behandlede dem ud fra deres politiske grundindstilling. Debatten blev endnu ikke benyttet som skyts i den politiske kamp, hvilket også blev umuliggjort af partiernes dårlige forberedelse af disse spørgsmål.

Når Hvidt skriver, at »fra 1872 indtrådte forsvarssagen i en ny fase: Højre sætter ind med kravet om befæstning omkring København,« er det ikke klart, hvad der hentydes til⁵. Hverken venstregrupperne eller Højre synes at have gjort deres stilling op med hensyn til, hvorledes strategiproblemet skulle løses. Venstres manifest fra 23. marts 1872

3. R. F. 1872/73 Till. A. sp. 2908 f.

4. R. F. 1872/73 sp. 1219. Kursiveringen er foretaget af mig.

5. Hvidt, p. 32.

indeholder ingen »strategiske krav«. Det hedder kun her i forbindelse med den forestående revision af de militære organisationslove, »at der (skal) sikres landet et efter dets størrelse og forhold afpasset værn.« Det eneste man i Venstre havde foretaget sig, var at Frede Bojsen i 1871 havde foretaget en studierejse til Schweiz for at studere »folkevæbning«. Med denne rejse startede Bojsen, der foruden at være cand. theol. var officer af uddannelse, sin »karriere« som »Venstres forsvarsminister«⁶.

Da 1. behandlingen af lovforslaget begyndte i folketinget, lagde Bojsen for. Hans tale var meget negativ. »Svagheden i vor stilling nu«, siger Bojsen, »forekommer mig at være den, at vi famle og famle og kunne ikke vælge noget. Vi famle efter en feltarmé, men nå den ikke; vi famle efter et kystforsvar, men nå heller ikke det, og vi famle efter en kampflåde . . .«⁷. Hvidt mener, at Bojsen savnede en »optimistisk ånd« i forslaget⁸. Bojsen siger et sted, at »det, som medfører, at vi må forsvare os, er simpelthen det, at vi ikke kan andet, så sandt som det er en følelse, der lever i hver dansk mands bryst«⁹. Talen røber under alle omstændigheder Bojsens egen store usikkerhed med hensyn til hvilke principper, der skal anlægges i strategispørgsmålet.

Søofficeren J. Tuxen fremhævede, at flåden var det væsentligste værn, og »stille vi disse to ting lige over for hinanden: Københavns befæstning og flådens udvidelse, så kan der jo ikke være tale om nytte af Københavns befæstning, før flåden er slået«¹⁰. Tuxens udtalelser viser, at søofficererne i folketinget overførte argumenter fra den militære debat til den politiske.

Venstres uldne stilling til lovforslaget og dets uvilje mod at diskutere konkrete problemstillinger i forbindelse med fastlæggelsen af strategien var ganske givet en følge af dets egen usikre holdning til problemet. Dette viste sig tydeligt, da lovforslaget skulle overgå til 2. behandling. Det lykkedes nemlig her Bojsen at få vedtaget, at forslaget gik til *finansudvalget* og ikke til det siddende hærlovsudvalg. Venstre opnåede dermed en udskydelse af de egentlige strategiske drøftelser. Ved at få det henvist til finansudvalget kunne Venstre skyde sin modstand ind under finansielle forhold. Dette taktiske fif kalder Krieger »en ganske snild vending af Venstre«¹¹.

6. Om studierejsten se Bojsen, p. 51.

7. R. F. 1872/73 sp. 1368.

8. Hvidt, p. 40 f.

9. Se note 7 op. cit.

10. R. F. 1872/73 sp. 1155.

11. Krieger V under 24. jan. 1873, se også Hvidt, p. 41.

I kølvandet på lovforslagene til bevillinger til forsvarets fremme og de militære organisationsforslag, der var blevet fremsat samtidigt, fulgte selvfølgelig en mængde debatindlæg.

A. F. Tscherning havde allerede i 1872, mens revisionen af forsvar og strategien stod for døren, skrevet indlæg i »Berlingske Tidende«, i hvilke han udtrykker bekymring for, at den forsvarsplan, der vil blive foreslået, vil fremskynde en »deling« af Danmark¹². Hvis København, siger Tscherning, kun er »strategisk vigtig«, fordi vi har lagt de militære oplagssteder og depoter i denne by, så foreslår han, at disse flyttes til en anden landsdel, som geografisk mere er at betragte som forsvarets knudepunkt end hovedstaden, der ligger »på rigets omkreds«.

Tschernings bange anelser slog til. Efter lovforslagenes fremkomst rettede han skarpe angreb mod disse i »Nørrejylland Tidende«. Han siger her, at »de, der foreslår at indskrænke Danmarks forsvar væsentlig til Sjællands forsvar, det være sig nu ved København som stærk fæstning eller ved en stor flåde, skyldte at vise, hvorledes de herved kunne fremtvinge tilbagegivelsen af riget vest for Store Bælt, dersom dette er indtaget af en overmægtig fjende . . . så længe det ikke er godtgjort eller dog idet mindste antydnet, hvorledes en fjende, der har besat landet vest for Store Bælt, kan drives ud derfra, så længe er det vildledende at kalde forsvar af Sjælland med opgivelse af resten for Danmarks forsvar«¹³.

I januar 1873 skrev Carl Ploug i »Fædrelandet«, der var Københavns avis par excellence, artikler, i hvilke han klart gik ind for »Sjællands forsvar«¹⁴. Hans synspunkt var, at hvis først Sjælland, »Danmarks hjerte«, angribes, så er det en fjendes hensigt at udslette vor eksistens som selvstændig stat. Ploug slår fast, at »Københavns befæstning er nu engang ikke noget populært spørgsmål, og det er ingenlunde blot partiånden, der forkaster det, det er en vis sund sans hos folket«, »vi er vegne fra Slesvig, og vi er vegne fra Jylland, skal vi nu også vige fra Sjælland (nemlig ved at gøre Københavns forsvar lig med Danmarks forsvar), så er det forbi med os.«

M. Røvsing var igen på færde med sin skarpe pen. I begyndelsen af 1873 udsendte han en pjece, hvori han kritiserede de fremsatte befæst-

12. Berlingske Tidende 29. okt. 1872.

13. Nørrejydsk Tidende 18. og 22. jan. 1873. Artiklerne er også gengivne i Om Danmarks Forsvar. Udtalelser fra Aarene 1872-73 af oberst A. F. Tscherning, Kbh. 1875. Se i øvrigt om Tschernings synspunkter Tormod Jørgensen: A. F. Tscherning.

14. Gengivet i uddrag hos Klein p. 82 ff.

ningsforslag¹⁵. Rovsing accepterede, at det ikke længere var muligt at forsvare Jylland, og at Sjælland skulle være forsvarets »hovedfæstning«. Hovedforsvaret skulle nu, efter hans mening, lægges på Sjællands *kyst*, hvor hæren kunne blive støttet af flådens lavtgående kanonbåde, »vor armé, kampberedt opstillet på Sjælland, er en faktor, som enhver magt, være det den stærkeste og farligste, må ganske særlig tage med i sin beregning«¹⁶.

De fremsatte forslag til en forsvarsplan, der indebar en udvidelse af flådemateriellet, en styrkelse af Københavns søbefæstning og en flådestation i Store Bælt, men ikke en stærk befæstning af København til landsiden, må have virket som en kold douche på kliken på Officersskolen. Målet var jo at gennemføre en stærk befæstning af København til alle sider. Klein bruger det udtryk, at fæstningstilhængerne i 1873 sikkert har anset krigsministeriets stilling til forsvarssagen på dette tidspunkt, »som en slags fortrolig fiasko«¹⁷. Man havde fra Bahnsons side i 1872 harceleret over, at forsvarskommissionen af 1866 havde ladet befæstningsspørgsmålet ligge og undskyldt dette med, at sagkundskaben her havde været i »født minoritet«. Men nu var altså en overordentlig sagkyndig kommission af officerer kommet til et resultat, der gik i en anden retning end de synspunkter, kliken havde. Bahnson synes ikke at have anerkendt dette forhold. I sin redegørelse fra 1896 antyder han, at hvis der nogensinde er blevet fremsat forslag fra regeringens side, der ikke lægger hovedvægten på Københavns befæstning, beror dette på politisk taktik og ikke på helhjertede, strategiske overvejelser fra de ledende militæres side (!)¹⁸. Det er også pudsigt i omtalte pjece at se, hvorledes vendingen »Sjælland er Danmarks naturlige fæstning« kun nævnes i forbindelse med omtalen af Venstres »forsvarstilbud« i 1875–76.

5. Den landmilitære kontra den sømilitære strategiopfattelse

I rivaliseringen mellem den landmilitære og den sømilitære strategiopfattelse lå vel også den næsten traditionelle rivalisering mellem de to værn, hæren og flåden. Man kan finde nogle af forudsætningerne for rivaliseringen i 1870'erne mellem land- og søofficererne her i landet i den po-

15. Forslagene om Forsvarsvæsenets Ordning, kritisk belyste af en gammel Militær, Kbh. 1873.

16. Ibid. p. 89.

17. Klein p. 87.

18. Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder af J. J. Bahnson, Kbh. 1896 – se især p. 23.

lemik, der fandt sted i begyndelsen af 1830'erne¹. Denne polemik udviklede sig til en strid om, hvorvidt hæren eller flåden var det vigtigste værn for landet. Altså stort set de samme emner som i 1870'erne.

Samtidig med denne militære strategidialog foregik der en diskussion mellem to forskellige skoler inden for den sømilitære strategiopfattelse. Denne vil senere blive berørt.

a. Sjællands strategiske betydning

Troels Fink karakteriserer de to hovedopfattelser således: »Det ene forslag gik ud på at basere det danske forsvar på et både til lands og til vands stærkt befæstet København, medens efter det andet forslag forsvarets tyngdepunkt skulle lægges på Sjælland, således at Sjællands forsvar blev støttet af en ganske let befæstning omkring København til land-siden og en stærk befæstning til søsiden.²« Det, der på korrekt måde bliver karakteriseret her, er henholdsvis *den landmilitære og den sømilitære strategiløsning på Danmarks forsvarsproblem efter 1871*. Debatten kan – karakteriseret ved de to hovedopfattelsers objekter – simplificeres i problemet *Sjællands forsvar kontra Københavns forsvar*, selv om det må indrømmes, at der netop derved vil være tale om en simplificering, idet Sjællands forsvar i sig selv også indebar et forsvar af København.

I 1870'ernes forsvars- og strategidebat nævnedes 5 magter fra hvilke vi teoretisk ville kunne vente angreb: Rusland, Frankrig, England, Sverige-Norge og Tyskland. De 4 førstnævnte magter ville kun kunne angribe os søværts, mens den femte – Tyskland – tillige kunne angribe os over vores sydgrænse³. Ud fra disse præmisser kunne man komme til den konklusion, at forsvarets tyngdepunkt skulle være Sjælland, da et søværts angreb nødvendigvis ville blive sat ind mod denne ø, dels på grund af dens geografiske placering dels på grund af København, ligesom man mente, at Tyskland, for at fremtvinge en hurtig afgørelse i en evt. krig med os, ikke først ville spille tiden med at sende tropper op gennem Jylland, men straks angribe Sjælland.

I virkeligheden havde betænkningen fra forsvarskommissionen af 1866 lagt grunden til dette synspunkt, idet man jo her var gået ind for, under indtryk af Tysklands stigende flådemagt og deraf følgende overle-

1. Det vil føre for vidt her nærmere at komme ind på denne strid. Der kan henvises til H. B. Dahlerup: *Mit Livs Begivenheder 1815–48*, Kbh. 1909 p. 125 f. – og *Samling af Discussioner om Land- og Søemagt 1831 og 32*, Kbh. 1832.

2. Fink: *Fem Foredrag* p. 23.

3. Se f. eks. herom Thomsen (1875) p. 10.

genhed på havet, at dele landet strategisk ved Store Bælt i to forsvarsmæssigt set adskilte dele, som i tilfælde af krig skulle have hvert sit så at sige selvstændige forsvar.

Sjælland var nøglen til den på samme tid prekære og gunstige strategiske position, der sikrede Danmark en stilling som selvstændig stat midt mellem stormagter, idet gennemsejlingsfarvandene ville kunne beherskes fra denne ø.

Ved fastlæggelsen af et lands sikkerhedspolitik ses det ofte, at man opererer med enten et *eksistensforsvar* eller et *neutralitetsforsvar* som målsætning for den strategi, der anlægges. De to forskellige målsætninger udelukker ikke hinanden, idet et neutralitetsforsvar ved en nærmere betragtning vel også må indebære et eksistensforsvar, selv om et eksistensforsvar måske ikke behøver at indebære et neutralitetsforsvar. Flere forfattere har således ment, at der i Danmark efter 1864 og op i det 20. årh. langsomt skete en ændring i den sikkerhedspolitiske målsætning fra eksistensforsvaret til neutralitetsforsvaret, og at ændringen især skulle have fundet sted i 1890'erne. Neutralitetstanken er bl. a. nedfældet i det »storpolitiske« forlig 1894⁴. I dette forhold har flere søgt begrundelse for gennemførelsen af Københavns landbefæstning i 1880'erne, idet der ud fra et eksistensforsvarssynspunkt var god mening i at befæste København og kun lade forsvaret af Danmark foregå her. Så længe København ikke var erobret, var Danmark heller ikke erobret og måtte siges at eksistere (!). Når Thorsøe skriver i forbindelse med en redegørelse for forsvarsproblemet, at »den danske hovedstad skulle . . . befæstes således både mod sø- og landsiden, at regeringen kunne få sin neutralitet respekteret«, må dette siges at være uden mening⁵. Danmark ville aldrig kunne hævde sin neutralitet eller få den respekteret ved at lægge alt forsvar i og omkring København, så længe gennemsejlingsfarvandet Store Bælt var det eneste sted, hvor neutraliteten ville blive krænket.

Ved en nærmere betragtning af de forslag til forsvarsplaner, der fremkom i perioden 1872–76, vil man ikke kunne opretholde det synspunkt, at indtil 1890'erne var det strategiske grundlag for vore forsvarsplaner og militære lovforslag eksistensforsvaret over for et tysk angreb. For f. eks. Thomsens forslag fra 1873 er neutraliteten klart udtrykt som målsætning. For dette forslag og de andre fra perioden frem til 1876 var der

4. Johansen p. 41.

5. Thorsøe: Rigsdagen og Udenrigspolitikken p. 125. Selv Bahnson skriver i 1896, i et forsøg på at påvise, hvor stor betydning Kbh. s. befæstning har for landets *neutralitet*, at det er »ad indirekte vej, fæstningen styrker vort neutralitetsforsvar« (sic!), Bahnson p. 138 f.

i hvert fald tale om et kombineret neutralitets- og eksistensforsvar. Målet for dansk udenrigspolitik efter 1871 var at bevare neutraliteten ⁶.

Neutraliteten ville som nævnt primært blive krænket i Store Bælt, og da endvidere København lå på Sjælland, er det klart, at denne ø indtog en central stilling i såvel neutralitets- som eksistensforsvaret.

Sjælland udgjorde ved sin beliggenhed en naturlig fæstning, og de brede vande, der omgav denne ø, virkede som store voldgrave, således at den fra naturens side fik »den gode defensive egenskab, at der til dens erobring hører en forening af stridskræfter, der såvel til søs som til lands må være vor flåde og vor hær væsentlig overlegne, og til hvis samlede overførelse til øen der altid vil behøves en længere tids større forberedelser« ⁷. Det man, ved at lægge hovedvægten i forsvaret på Sjælland, ville opnå, er det, man i moderne terminologi ville benævne »det tilbagetrukne periferiforsvar«. Ved dette forstår man en strategi, der går ud på at lægge en så stor geografisk hindring og afstand mellem sig og fjenden inden hovedkampen, idet man lægger forsvaret »i periferien« og derved opnår stor dybde i sit forsvarssystem. At forslaget om at gøre forsvaret af Sjælland til det centrale for landets forsvarssystem, under de givne strategiske og politiske forudsætninger, var rigtigt, anerkendes selv af en moderne dansk militærstrategisk forfatter. Da forsvaret på grund af den geo-strategiske afhængighed af Tyskland i realiteten blev vendt mod nord (mod et engelsk angreb), mener Eggert Petersen, at der var god mening i at vælge Sjælland til forsvarets hovedområde og ad den vej forsøge at beskytte København, »thi i den situation får man den største dybde i forsvaret ved at vælge Sjælland, og man får den eneste geografiske hindring af betydning, vi har, nemlig de indre danske farvande, mellem os og angriberen (England)« ⁸. De her anførte betragtninger må vel også siges at gælde i tilfælde af et tysk angreb.

Det vil selvfølgelig kunne hævdes, at Københavns landbefæstning i høj grad var udtryk for et tilbagetrukkent periferiforsvar. Sagen er imidlertid den, at populært sagt afstanden Skelskør-København ikke ville udgøre nogen yderligere geografisk hindring for en fjende, idet denne enten ville bombardere København fra søsiden eller landsætte tropper i Køge Bugt, som uhindret var nået frem, fordi man havde bygget en fæstning i stedet for en flåde. Opgivelsen af Sjælland til fordel for en landbefæstning af København betød absolut ikke en forbedring af denne bys

6. Fink: Fem Foredrag p. 21.

7. Thomsen (1875) p. 28 f.

8. Eggert Petersen: Det tilbagetrukne Periferiforsvar, T. f. S. 1959 pp. 364 f. Blev af Søe-lieutenant-Selskabet prisbelønnet.

strategiske stilling, snarere tværtimod! Ingen sømagt ville ulejlig sig til København »for at skyde genvej til Danmarks undertvingelse«, hvis den så længe og så tit den ønskede med sine krigsskibe kunne krænke Danmarks neutralitet i Store Bælt og bruge de sjællandske fjorde og ankerpladser som baser for angreb på fjenden. Den strategi, der satte Sjællands forsvar som hovedpunkt, måtte nødvendigvis være af sømilitær karakter.

Det er tidligere nævnt, at der i Søe-lieutenant-Selskabet for året 1872 blev udskrevet et prisspørgsmål, om hvilke forholdsregler, der skulle træffes af Tyskland for at kunne overføre tropper til Sjælland⁹. Prisspørgsmålet blev besvaret af kaptajn C. A. Garde. Afhandlingen er overordentlig interessant, idet den viser, hvor sikker fæstningen Sjælland i virkeligheden var på dette tidspunkt. Ved at samle størstedelen af den danske hær på Sjælland ville 30.000 mand for fjenden være et absolut minimum for at være sikker på et heldigt udfald af operationen, især hvad angår selve landgangen og det slag i åben mark, der ville følge efter. Gardes oplysninger og betragtninger gør det endvidere klart, hvor sårbar en så stor transportflåde var og hvor let spil kombinerede hær- og flådeoperationer fra dansk side ville have under den fjendtlige landstigning.

b. Københavns strategiske betydning

Egentlig var det kun noget formelt statsretligt, når man ville hævde, at Danmark stadig eksisterede som selvstændig stat, så længe København ikke var taget. Sagen var imidlertid også, at Danmarks hovedstad i kampen for landets eksistens har den allerstørste betydning *vel at mærke for os*; for en stormagt, der vil føre krig i Østersøen, har byen kun ringe strategisk betydning¹⁰. Den ringe dybde i Drogden syd for København (dengang 22–23 fod) bevirker den dag i dag, at byen kun kan besejles af store skibe nordfra. Hovedstaden ville derfor formentligt vanskeligt kunne bruges som operationsbasis af en stormagtsflåde, således som det ses hævdet i debatten. Tschernings betragtninger om hovedstadens kunstigt skabte strategiske betydning er allerede tidligere refereret¹¹.

General Stiernholm, chefen for Generalstabens taktiske sektion, var en af de mest hårdnakkede modstandere af at lægge hovedvægten i forsvaret på København. Allerede i 1865 frakendte han i et fortroligt notat

9. Prisspørgsmål 2/1872. Findes i Søe-lieutenant-Selskabets arkiv (nr. 289 og 290).

10. With: Danmarks Søværn p. 12 f.

11. »Berlingske Tidende« 29. okt. 1872.

om »Bemærkninger om Danmarks militaire Stilling og Forsvar efter Wienerfreden af 30. Okt. 1864« København enhver strategisk betydning ¹². Dette gjorde han ligeledes i et notat, som han blev bedt om at udarbejde i juli 1874 om »Betragtninger angaaende Danmarks Forsvar nærmest med Hensyn til permanent Befæstningsanlæg« ¹³. Heri hedder det:

København savner altså alle betingelser for at kunne betragtes som et strategisk hovedpunkt eller centrum i det kompleks af landsdele, som Danmark nu omfatter. En befæstning her vil derfor så at sige kun dække den plet jord, hvorpå den anlægges, af hele det øvrige land dækker den intet og kan for forsvaret deraf ingen direkte betydning tillægges uden i alt fald som flådestation i Sundet. Punktets adkomst til at betragtes som hovedpunkt i forsvarssystemet henter det alene fra den omstændighed, at det er landets sociale centrum, brændpenter for nationens politiske liv og det sted, hvor statens skatte og etableringer vistnok i en utilbørlig grad i tidens løb ere blevne ophobede . . . Medens vort social-politiske centrum forblev hvor det var, forlagdes derimod ved tabet af de tidligere danske provinser på den skandinaviske halvø Danmarks strategiske centrum fra den smalle deel af Øresund til den smalle deel af Lille Bælt. Om end dette punkt med Wiener-Freden i 1864 i een retning mistede sin centrale karakter så er det dog her at vor nuværende største, vor continentale provins slutter sig til øerne, og her at landets to hovedoperationslinier, den nordlig-sydlig igennem halvøen og den østlig-vestlige over øerne mødes . . .

Det er karakteristisk for debattens to hovedopfattelser, at »fæstningsvennerne«, dem, der gik ind for soloforsvaret af København, når de ved hjælp af historiens »kendsgerninger« ville bevise deres synspunkters rigtighed, henviste til Københavns belejring i 1658, medens »flådevennerne«, der gik ind for Sjællands forsvar, i deres historiske »bevisførelse« henviste til kanonbådskrigen 1807–14. Begge lejre kunne således bevise, at historien gav dem ret! En nærmere undersøgelse af de strategiske og andre forhold, der gjorde sig gældende i de pågældende tidspunkter, vil naturligvis afsløre, at en jævnførelse ikke er holdbar.

Argumentationen for en stærk befæstning af København var hos nogle, at den ville forlænge forsvaret af Sjælland, indtil der kom hjælp, og at den i øvrigt var nødvendig, hvis man ville gøre sig håb om at frigøre den mobile hær til kystforsvaret og kampen i åben mark ¹⁴. Man glemte imidlertid her, at de to ting faktisk udelukker hinanden. En permanent, kraftig fæstning omkring hovedstaden ville kræve et så stort mandskab og

12. Krigsm. 4. kontor pk. 4–209 (I, II).

13. Ibid. pk. 4–210.

14. Johansen p. 32.

så meget materiel, at det ikke med landets begrænsede ressourcer ville være muligt at opstille en slagkraftig hær. På den anden side var det også en absurd tanke, at man skulle have en stor, tom fæstning stående, som den mobile hær kunne forskanse sig i, når den var slået i åben mark.

»Fædrelandet«, en avis i hvilken man i disse år finder det varmeste forsvar for den sømilitære strategiopfattelse og for Sjællands forsvar, skrev, »at København kan befæstes således, at fjenden kan standses der for en længere tid, betvivle vi aldeles ikke, men vi spørge: hvorlænge? Man svarer, til vi får hjælp. Men er der nogen sandsynlig udsigt til at få hjælp, dersom Tyskland angriber Sjælland? Vi mene nej. Enten angriber Tyskland aldrig Sjælland, fordi det veed, at Rusland ikke vil lukkes inde i Østersøen og i den sag utvivlsomt får Sverige og Norge med sig, eller også har Tyskland affundet sig med Rusland i forvejen og angriber os med dets samtykke, og Rusland er den eneste magt, af hvem i dette tilfælde hjælp med grund kunne påregnes. Sker altså det befrygtede, det af befæstningsivrerne som det sandsynligste forudsatte, så få vi ingen hjælp, og hvor længe kan da det befæstede København holde sig?«¹⁵. Man skulle tro, at denne nationalliberale logik havde betaget adskillige lysten til yderligere at argumentere for en stærk befæstning af København, som kunne sikre et »henholdende« forsvar!

Den strategiopfattelse, der hævdedes af »fæstningsvennerne«, forekom de sømilitære direkte fornuftstridig, og blev iøvrigt også af mange opfattet som en åbenlys mistillidsserklæring til søværnet. Fra sømilitært hold spurgte man efter den garanti, der måtte være den nødvendige forudsætning for den landmilitære strategi, og man indvendte, at hvis man lod hele landet ligge åbent og kun befæstede København over for en fjende, der var os overlegen såvel til lands som til søs, ville man eo ipso afskære sig selv muligheden for hjælp fra en stormagt, idet den eneste vej en sådan hjælp kunne komme var søværts, hvor fjenden besad et herredømme, og det brohoved, København skulle have været, var spoleret ved en fjendtlig cernering.

c. Strategidialogen mellem hæren og flåden 1874

Efter at være kommet sig oven på det chok, som Thomsens lovforslag i 1873 havde været for »fæstningsvennerne«, udsendte disse i september 1874 pjecen »Kan Danmark med nogen udsigt til et gunstigt Resultat

15. »Fædrelandet« 28. jan. 1875.

forsvare sin Selvstændighed, og hvis saa er, hvorledes bør Forsvaret da indrettes? – Et Ord til Overveielse for alle Fredsvenner, af Miles.«

Sideløbende med Bahnson-Koefoed-klikens virksomhed var premierløjtnant P. Nieuwenhuis begyndt at samle officerer til diskussioner om, hvad der kunne gøres for, at tanken om et stærkt forsvar kunne vinde udbredelse i befolkningen. Nieuwenhuis, der gjorde tjeneste i generalstaben, var født i Holland og havde derfor kontakt med, hvad der skete i dette land på det forsvarspolitiske område. Tanken om et stærkt forsvar var i Holland blevet mødt med modstand i repræsentationen, og som følge heraf var en kreds af officerer trådt sammen for at vække det hollandske folks interesse for denne sag. Kredsens arbejde havde givet store resultater¹⁶. Det var nærliggende for Nieuwenhuis at forsøge det samme her i landet. Han fik samlet en lille kreds bestående af kaptajn L. Koefoed, der var en bekendt »fæstningsven«, kaptajn Bærentzen (af Infanteriet), premierløjtnant baron Güldenchrone, der ligesom Koefoed tilhørte kliken på Officersskolen, samt kaptajn N. P. Jensen (af Infanteriet). Bahnson blev ret hurtigt tilknyttet gruppen, sandsynligvis på initiativ af Koefoed. Bahnsons og Koefoeds medlemskab medførte, at det efterhånden blev »fæstningsteoriene«, der kom til at dominere. Gruppen blev senere, i 1878, udvidet betydeligt og må betragtes som udgangspunktet for den militære del af den store forsvars- og befæstningsbevægelse i 1880'erne.

I løbet af foråret 1874 gennemdiskuterede denne kreds af officerer det danske forsvarsproblem og hvilken strategi, der burde følges. Formålet med samtalerne var, at de skulle danne grundlag for et propagandafremstød. N. P. Jensen lagde for i »Dagbladet« 17. juli samme år. Det første store resultat var imidlertid den omtalte pjece »af Miles«. I denne hævdes det, at »Sjælland savner alle forudsætninger for at være Danmarks naturlige fæstning.« Videre hedder det, at da vi aldrig vil kunne forhindre en landgang på Sjælland, fordi vi aldrig vil genvinde herredømmet til søs, må såvel forsvarrets første som sidste linie falde i og omkring København. I pjecen hedder det endvidere meget overraskende, at »kunne man end ønske en heldigere strategisk beliggenhed for landets hovedfæstning, dersom man havde frit valg (sic!), så medfører dog Københavns beliggenhed den fordel, at en allieret sømagt let vil kunne bringe understøttelse og undsætte fæstningen, når den er belejret«!¹⁷.

Svaret på Miles pjece, der vel nok må anses for at være et af de

16. N. P. Jensen II p. 38 f.

17. Miles p. 28.

mest prægnante udtryk for den landmilitære strategiopfattelse, lod ikke vente længe på sig. I oktober samme år udkom pjece »Et Par Ord om Flaadens Betydning for vort Forsvar, til Overveielse og Veiledning for Ikke-sagkyndige af -e-«¹⁸. Den er uden tvivl skrevet af daværende premierløjtnant af flåden C. G. Middelboe. Han blev senere marineminister efter N. F. Ravn og var som sådan den sidste højre-marineminister inden systemskiftet 1901¹⁹. Middelboe opfatter forsvarrets hovedobjekt for at være Sjælland og mener, at flåden som følge heraf skal udbygges.

Næsten samtidig med denne pjece blev to store artikler offentliggjort i »Tidsskrift for Søvæsen«, »Vort Søforsvar« af W. A. Carstensen og »Om Forsvarssagen« af J. E. V. Hansen²⁰. Carstensen var chef for Søofficersskolen og konservativ landstingsmand. J. E. V. Hansen var lærer på Søofficersskolen og arbejdede tæt sammen med Carstensen. Disse to artikler repræsenterer en kulmination i kravet om en forsvarsplan domineret af den sømilitære strategiopfattelse. Allerede året efter skete der som følge af forskellige politiske forhold en dæmpning. Carstensen går stærkt imod fæstningsbestræbelserne og plæderer for en »offensiv forsvarskrig« støttet på flåden. Begge forfattere går varmt ind for anlæggelsen af en befæstet flådestation i Store Bælt ved Aggersøund.

Der kan hentes adskillige eksempler fra aviserne på indlæg i strategidebatten. I »Dagbladet« plæderedes for »fæstningsvennerne«s landmilitære strategiopfattelse, medens »Fædrelandet« hævdede den sømilitære strategi med Sjælland som forsvarrets hovedobjekt og kritiserede »fæstningssygen«. Her skal især peges på de fem store artikler, der i november 1874 under titlen »Vort Forsvar« offentliggjortes i »Fædrelandet«²¹. Man gennemgår her de forskellige forslag til forsvarsplaner, der har været fremme i rigsdagsdebatten, samt de forskellige muligheder for angreb, som kan tænkes rettet mod Danmark. På et vist tidspunkt konkluderer forfatteren til artiklerien, at vi bliver nødt til at have en for-

18. Hved titlen angår, er forfatteren måske blevet inspireret af den af svenskeren C. G. Lindmark i 1873 udgivne »Hvad Vigt och Betydelse har Sjövapnet för vårt Lands Försvar?« – se i øvrigt om denne pjece Krieger V, p. 331.

19. Oplysningen om, at det er C. G. Middelboe, der dækker dette pseudonym, stammer fra Marinens Biblioteks eksemplar af bogen. Middelboes navn er skrevet til med blyant.

20. T. f. S. 1874. Den første artikel (pp. 461-97) er anonym, den anden (pp. 498-508) er skrevet under mærket »M. N.«. Oplysningerne om, hvem forfatterne er, stammer fra et register til T. f. S. 1853-1878, udarbejdet af H. E. Foss, Kbh. 1956.

21. »Fædrelandet« 18., 20., 23. og 26. nov. 1874. Artiklerne »Vort Forsvar«.

svarsplan, der tager hensyn til alle muligheder ... »desværre har vi jo intet Thermopylæ...«²².

En af artiklerne brugte »Fædrelandet« til at gøre op med »Miles« i, og i den afsluttende artikel hedder det, at »efter vor opfattelse er Sjælland den fæstning, som nødvendigvis må forsvares, ifald den angribes, ikke ved hjælp af kystbatterier eller ved at klatte vore tropper omkring som feltvagter, for at blive oprevne sektions- eller peletonsvis, ligesom på Als, men derved at vor flåde holder vagt ved kysterne og gør sit muligste for at hindre eller vanskeliggøre en landgang, medens hæren holdes samlet på eet punkt, hvorfra den så hurtigt som muligt kan møde de landsatte tropper og kaste dem tilbage«²³.

Ligesom general Thomsens forslag på grundlag af betænkningen af 1872 var udtryk for en sømilitær strategiopfattelse, således hævdes også denne strategi i den pjece, Thomsen udsendte i 1875. Pjecen fik stor udbredelse og blev betragtet som en meget sagkyndig redegørelse for emnet og problemerne²⁴.

Thomsens hovedidé er tanken om »Sjælland som fæstning«. Han foreslår tre tempi ved udviklingen af vort »selvforsvar«:

A. Foranstaltninger, som kan og bør gennemføres straks:

1) gennemførelse af de militære organisationslove, for at sikre »forsvarets levende kraft«²⁵.

B. Foranstaltninger, der bør påbegyndes straks og allerede i den første arbejdsperiode:

2) Flådens udvikling, navnlig ved anskaffelse af panserskibe.

3) De nuværende søforters forbedring.

4) Københavns befæstelse mod landsiden, i form af en foreløbig sikring, navnlig mod overrumpling.

5) Anlæg af mindre forter eller batterier ved Lille Bælt og til beskyttelse af Store Bælt; udførelse af de vigtigste arbejder ved Aggersø Sund, således at denne indrettes til en mindre flådestation; foranstaltninger til Helsingør havns spærring.

22. »Fædrelandet« 20. nov. 1874. »Vort Forsvar« II.

23. Ibid. 26. nov. 1874. »Vort Forsvar« V.

24. Et Par Ord til overveielse vedrørende Spørgsmaalene angaaende Landets Forsvarsvæsen ved General u. N. C. A. F. Thomsen, Kbh. 1875. D. G. Monrad skriver om denne pjece i Politisk Brev nr. 6 til sin fingerede ven, at »dette er uden tvivl det betydeligste indlæg, der i de senere år er fremkommet om vort forsvarsvæsen, og gør efter mit skøn general Thomsen til forsvarsvænnernes naturlige fører. Det er en bog, du må læse to gange...«

25. Et udtryk, der bruges om den mobile hær og flåden i modsætning til befæstningsvæsenet.

C. Foranstaltninger, der kunne udsættes til den anden og afsluttende arbejdsperiode:

- 6) flådens fortsatte udvikling af panserskibe og kanon- og torpedobåde
- 7) fuldførelse af Københavns landbefæstning, således at der dér kan ydes et kraftigt forsvar over for en belejring
- 8) fuldførelse af den mindre flådestation ved Aggersø Sund
- 9) anlæg af et søfort til beherskelse af Drogden.

Med hensyn til fordelingen mellem værnene fastslår Thomsen, at der ikke er tale om et *enten-eller*, men om et *både-og*.

Thomsens forslag, som også »flådevennerne« fuldt ud kunne gå ind for, er bl. a. interessant ved at indeholde befæstninger ved Helsingør og Drogden, foranstaltninger, som faktisk kunne have sikret København mod bombardement fra søsiden. Disse ville have kunnet standse panserskibe og monitorer på vej op eller ned gennem Sundet.

d. Den sømilitære strategiopfattelses to skoler

I de sømilitære indlæg mærker man allerede i 1874 en vis indbyrdes modsætning, der, efterhånden som forsvarssagen udviklede sig, skulle komme til at svække søofficerernes politiske stilling.

I ethvert land, der har haft et udviklet søværn og har foretaget rationel bygning af krigsskibe, har der med mellemrum stået en strid mellem tilhængere af store og små krigsskibe under en eller anden form. Her i Danmark kendes problemstillingen i »galejstriden« i 1700-tallet, senere i »kanonbådsstriden«. I maritim litteratur vil emnet normalt blive behandlet som striden mellem »la veille école« og »la jeune école« efter de betegnelser, man i Frankrig i 1890'erne brugte om de to retninger. Det er almindeligvis lidet påagtet, at der her i landet rasede en »kanonbådsstrid« i 1870'erne, som faktisk var en del af den her behandlede strategidebat. De to skoler vil i det følgende blive kaldt henholdsvis for den *offensive* (store skibe) og den *defensive* (små skibe).

General Raasløffs strategiopfattelse og hans »12-fods-system« var et eklatant eksempel på den opfattelse, den defensive skole havde. Meget tyder på, at Raasløff har været igangsætter af »kanonbådsstriden« i 1870'erne²⁶. Skønt hans ideer i starten ikke havde mange tilhængere

26. Se f. eks. »Fædrelandet« 16. maj 1873, hvor det hævdes, at »ingen har i grunden middelbart gavnet marinen mere end general Raasløff ved sit 12 fods forslag; ikke derved, at dette i og for sig var godt og kunne stå sin prøve, men derved, at det fremkaldte en alvorlig interesse og livlig drøftelse derved, at det satte den hos de fleste menigmand noget sløve og slappe patriotiske følelse i bevægelse; det fremkaldte et øjeblik, da marinen kunne få bevilget, hvilket skib det skulle være, undtagen et 12 fods«.

blandt søofficererne, kastede den dog en brand ind blandt disse. En af de få højtstående søofficerer, som støttede Raasløff, var marineministeriets direktør, Kommandør O. C. Pedersen ²⁷.

På grund af den uro, diskussionen om 12-fods-systemet havde vakt i sømilitære kredse, nedsattes den 12. marts 1870 en kommission af søofficerer for at tage under overvejelse, »hvilke opgaver søværnet vil have at løse i en kommende krig med en større sømagt, og hvilket materiel, der for tiden bør anskaffes, for at kunne løse disse opgaver, når der gås ud fra, at herredømmet i vore egne farvande i videre forstand ikke tilstræbes, og at den indre vandvej imellem sund og bæltter skal kunne befares« ²⁸. Desværre har det ikke været muligt at finde arkivalisk stof om denne kommission, der tilsyneladende er et af de første steder, de to sømilitære opfattelser for alvor konfronteredes i denne periode. Vi ved dog, at der ikke opnåedes enighed i kommissionen, »idet den delte sig i et flertal, der mente, at den indskrænkning, som den sidste passus i kommissoriet nødvendiggjorde i dybgående, ville føre til et materiel, som ikke kunne fyldestgøre søværnets opgaver, medens et mindretal nærrede den anskuelse, at man ved at opgive noget enten i hurtighed eller i panservægt ville få skibe, der kunne gøre fyldest« ²⁹. Med andre ord, kommissionen havde delt sig i en offensiv og en defensiv fløj!

Venstre erklærede sig allerede tidligt for tilhængere af kanonbåde. Fra december 1871 kender vi en skarp ordveksling i folketinget om kanonbådes betydning for Danmarks forsvar mellem Frede Bojsen og Tuxen, en af folketingets søofficerer ³⁰. Tscherning, hvis synspunkter vandt genklang i visse venstre-fraktioner, vendte sig også imod de store skibe. Han troede lige så lidt på »store, omfattende, slet beliggende fæstninger til forsvar for vort lille land« (København) som »nyttens for os ved at have enkelte meget store krigsskibe« ³¹.

I 1873 blev der såvel i Søe-lieutenant-Selskabet som i Det krigsvidenskabelige Selskab udskrevet et prisspørgsmål om, »hvilken betydning kan man tillægge kanonbåde i Danmarks forsvar, og hvilke egenskaber bør de besidde« ³². Initiativet skyldtes sikkert den senere marinemini-

27. »Fædrelandet« 20. nov. 1872.

28. T. f. S. 1871 p. 8 f.

29. Ibid.

30. R. F. 1871/72 sp. 2932 og 2964.

31. I et brev til Oberst Beck, gengivet Tscherning (1875) p. 40.

32. Søe-lieutenant-Selskabet 1784-1934 p. 382. Formuleringen, Det krigsvidenskabelige Selskab benyttede, hed blot »ved Danmarks Forsvar« – se Militært Tids. 1872-73 p. 177.

ster F. H. Jøhnke, der var medlem af begge selskaber og en varm tilhænger af den defensive skole inden for den sømilitære strategiopfattelse. Prisspørgsmålet blev i Søe-lieutenant-Selskabet besvaret af O. F. Irminger. Besvarelsen opbevares stadig i selskabets arkiv og er et glimrende udtryk for de tanker, der rørte sig blandt den defensive skoles tilhængere blandt søofficererne. Diskussionen om, hvorvidt besvarelsen skulle prisbelønnes eller ej, blev et stormfuldt opgør mellem de to skoler. Fra 20. januar til den 19. marts 1874 diskuterede medlemmerne af selskabet dette emne på i alt 17 møder³³. Efterhånden som diskussionen udviklede sig, blev henholdsvis Carstensen og Jøhnke hovedordførere for hver af skolerne. Striden blev bitter og udviklede sig til et personligt uvenskab mellem de to søofficerer. Den sluttede med en sejr for den offensive skole. Irmingers afhandling blev ikke belønnet, og Jøhnke meldte sig ud af Søe-lieutenant-Selskabet. Uoverensstemmelserne fik imidlertid også en vis politisk betydning, idet Carstensen i »Tidsskrift for Søvæsen«, som han var redaktør for, fortsatte med at genere »kanonbådsvenerne«, som han beskyldte for at undergrave marinen. Jøhnke forlagde sin virksomhed til Søofficersforeningen og Det krigsvidenskabelige Selskab og stillede sig villigt til rådighed for venstrepolitikerne, da disse søgte sagkyndig bistand på det sømilitære område. En medvirkende årsag til dette har det sikkert været, at Carstensen – som tidligere nævnt – var konservativ landstingsmand.

Hvor N. F. Ravn stod i denne strid er ikke klart belyst³⁴. I 1874, da han altså var marineminister, udtalte han, at den anvendelse, han havde tiltænkt flåden i landets forsvar »stod i overensstemmelse med general Raasløffs plan, kun var tanken om det 12 fods dybgående en fejl, som denne vistnok senere havde erkendt«³⁵. På den anden side forsøgte han flere gange at gøre bevillingen til et panserskib til et kabi-

33. Kilden er selskabets forhandlingsprotokol fra 1874, som meget udførligt refererer de førte diskussioner.

34. Når det i 1873 blev N. F. Ravn, der fik marineministerposten og ikke W. A. Carstensen, der var konservativ landstingsmand, kan det undre, men regeringen var på dette tidspunkt mere nationalliberal end højre-konservativ. Ravn karakteriseredes både som »fuldblods nationalliberal« og som »fuldblods højremand, men samtidig udpræget demokratisk.« Krieger (14. og 16. maj 1873) siger, at Ravn var Andræs »opfindelse«. Når det atter blev Ravn, der blev foretrukket i 1879 i stedet for Carstensen, skyldes det nok, at denne var en fremtrædende modstander af Københavns befæstning. »En kraftigere talsmand for vort søforsvars betydning ville ikke være blevet tålt inden for det estrupske og de senere højreministerier« (D. Biogr. Haandlek. bd. 3 p. 187).

35. T. f. S. 1876 p. 28.

netsspørgsmål. Panserskibet var et af kardinalpunkterne for den offensive skole.

e. »Kystforsvarsstrategien«

Ved siden af de to omtalte konkurrerende strategiopfattelser ses til tider også omtalt en tredje, som man nærmest kan kalde den kystforsvarsstrategiske opfattelse.

V. A. C. Klein har i sin bog om »Forsvarssagen efter Krigen 1864« fra 1915 forsøgt at finde frem i tidens pjecer og artikler, hvor denne strategiopfattelse dukker frem. Han mener, at kystforsvarsstrategien havde været løsningen på Danmarks strategiproblem, og at de præmisser, officererne selv opstillede, burde have medført en kystforsvarsstrategi som konklusion. Når opfattelsen ikke blev knæsat eller tydeligt formuleret som selvstændig strategiopfattelse i samtiden, skyldes det efter Kleins mening, at sagkundskaben her i landet i midten af 1870'erne enten var udygtig eller uærlig!³⁶ Kystforsvarsstrategien er, så vidt det kan ses, tydeligt formuleret i en pjece af E. Suenson fra 1889³⁷.

Kystforsvarsstrategien ville lægge forsvarets hovedlinie på kysten, hvor hær og flåde havde mulighed for direkte at virke sammen under krigsmæssige operationer. Opfattelsen skal imidlertid ikke behandles nærmere her, da den ikke påvirker de analytiske problemer i nærværende redegørelse. Inden for den landmilitære strategiopfattelse ses kystforsvarsstrategien hævdet af den svage såkaldte »mobile skole«, der ville lægge større vægt på den mobile del af hæren end på befæstningsvæsenet. Inden for den sømilitære opfattelse hævdedes den af den defensive skole, som den i realiteten var identisk med. Flere af de pjecer, der påpeger betydningen af det kombinerede fællesforsvar på kysten, vil udmærket kunne opfattes som defensorater for den sømilitære strategiopfattelse³⁸.

f. Aggersø-sund-stillingen³⁹

Flådestationen i Aggersø-sund er et af de vigtigste karakteristika for den sømilitære strategiopfattelse. Såvel den defensive som den offensive skole

36. Se f. eks. Klein p. 92.

37. E. Suenson: Hær, Flaade og Befæstning. Et Indlæg i Forsvarssagen bestemt for Alle baade Sagkyndige og Ikke-Sagkyndige, Kbh. 1889. (se også Klein p. 157 ff.).

38. F. eks. B. C. M. Aarøe: Et indlæg i Forsvarssagen, Kbh. 1881, især p. 8.

39. Der findes en række mindre pjecer, som belyser Aggersø-sund-problematikken, der er uløseligt forbundet med den sømilitære strategiopfattelse.
– En Søofficer: Aggersø-sund, udg. af »Fædrelandets Forsvar« nr. 29. Kbh, 1890.

hævdede betydningen af en flådebase i Store Bælt, derfor forener den også de to skoler.

Aggersø Sund-stillingen dukkede frem under drøftelserne i militærkommissionen 1872, i forbindelse med hvilke der blev nedsat et underudvalg under N. F. Ravns ledelse, som skulle afgive betænkning »angående en befæstet flådestation ved Store Bælt«. Aggersø Sund blev nævnt i kommissionens konklusion og kommer første gang offentligt frem i Thomssens forslag i 1873. Den nævnes i samtlige befæstningsforslag, dog undtaget Steinmanns »lille befæstningsforslag«, som kun omfattede Københavns søbefæstning, i perioden 1873–82, inklusive Venstres »forsvarstilbud«. Efter midten af 1880'erne gled stillingen ud af befæstningsforslagene i takt med gennemførelsen af Københavns landbefæstning og er så at sige tegnet på, hvorledes den sømilitære strategiopfattelse taber terræn over for den landmilitære, som derefter bliver den dominerende. I 1890'erne gjorde søofficererne et stort arbejde for at få folketingsret til at tage denne op til fornyet overvejelse, idet man sikkert har ment, at den megen tale om et neutralitetsforsvar ville give Aggersø Sund-stillingen fornyet aktualitet.

På grund af den nøglestilling, henholdsvis Aggersø Sund og København indtog i de respektive strategiopfattelser, blev debatten til tider simplificeret ved problematikken *Aggersø Sund kontra København*. Især synes »fæstningsvennerne« at have været ivrige efter at understrege denne problematik⁴⁰. Avispolemikken omkring denne problematik var til tider kraftig. Alle angreb på Aggersø Sund-stillingen blev som regel besvaret af »Fædrelandet«⁴¹.

I februar 1876 kom pjecen »Om Danmarks Forsvar og dets Understøttelse ved Fæstningsværker. Af en civil Mand«. Pjecen er skrevet af den kendte professor J. N. Madvig og er bl. a. interessant ved at bære følgende undertitel: »For det Centrale mod det Adspredte, for udholdende Kamp i stedet for Tillid til faa Dages Udfald, for Kjøbenhavn mod Aggersø Sund«! Pjecen er meget frasepræget, og man er ikke fri for at mene, når man har læst den, at den lærde professor ukritisk har ligget under for tidens propagandatrommer! Der kan ikke være tvivl om, at Madvig må have været en flittig læser af »Dagbladet«.

– m (J. Nyholm): Aggersø Sund, Kbh. 1893.

– W. Hovgaard: Om et befæstet Støttepunkt for vor Flaade i Store Bælt.

– samme; Aggersø Sundstillingen.

I Marineministeriets Afl. 1914 pk. 54 ligger en del materiale.

40. Se »Dagbladet« 11. nov. 1875.

41. Se f. eks. »Fædrelandet« 3. dec. 1875 og 6. marts 1876.

6. Regeringens 2. forslag til en forsvarsplan 1875

Den politiske debat

a. Forslagets behandling af regering og folketing

Efter at Bojsen i 1873 havde fået listet Thomsens forslag over i finansudvalget, kom det ikke længere.

Samtidig med lovforslagene til forsvarsvæsenets fremme var de militære organisationslovsforslag blevet fremsat og disse nød åbenbart mere fremme end fæstningsforslagene. Flertalsbetænkningen fra hærlovsudvalget, som stort set skyldtes Bojsen, foreslog i samlingen 1872/73 nedskæringer i de foreslåede militære organisationslove. Hovedideen bag Bojsens ændringsforslag var »folkevæbningstanken«, selv om dette ikke ligefrem blev foreslået. Hvidt siger, at de væsentlige nedskæringer, flertallet foreslog, var det blevet inspireret til af oberst Lundbyes anonyme pjece¹. Dette er sikkert rigtigt, hvad de pengemæssige beløbsstørrelser angår, men dermed må inspirationen også have hørt op. Lundbyes tanker gik jo nærmest i retning af en professionel hær på 20.000 mand!

I følge Hvidt var der allerede i foråret 1873 så småt ved at gå »politik« i forsvarsspørgsmålet². Han henviser til udtalelser af Berg, i hvilke denne giver udtryk for, at Venstre ville være villigere til at yde forsvarsbevillingerne, hvis regeringen kunne anvise en skattereform, der mere blev lagt på skatteevnen, i forbindelse med de forøgede udgifter. Det politiske skulle, iflg. Hvidt, dukke frem under behandlingen af bevillingen til et nyt panserskib på finansloven, idet Berg her udtalte, at »de politiske hensyn i dette tilfælde er fuldstændig berettigede«³.

Det er imidlertid et spørgsmål, om dette er hele sandheden! Som omtalt kulminerede striden inden for den sømilitære strategiopfattelse netop i disse år. Det var en kendt sag, at Venstre tidligt havde taget parti i denne strid og således gik ind for Raasløffs ideer om kanonbådens betydning for forsvaret. Når det ses anført med hensyn til bygningen af krigsskibe i dette tidsrum, at »politikkerne i flere tilfælde mente sig beføjet til at blande sig i spørgsmålet om, hvilke skibstyper marinen burde have«⁴, »og det endda i en overgangs- og udviklingsperiode, hvor sagkundskaben i forvejen var stillet over for vanskelige problemer«, så var dette en følge af søofficerernes egne stridigheder om kanonbådene og sagkundskabens manglende evne til at give eentydige indstillinger til politikkerne. I »Dansk

1. Hvidt p. 42, N. P. Jensen II p. 37. Pjecen er tidligere blevet behandlet.

2. Hvidt p. 42 f. Bergs udtalelser se R. F. 1872/73 sp. 4542.

3. R. F. *ibid.* sp. 4573.

4. R. Steen Steensen: *Vore Panserskibe* p. 244.

Folketidende« kan man også i disse år se flere udtalelser til fordel for kanonbådens betydning ⁵.

Der er derfor meget, der tyder på, at panserskibsbevillingen ikke bare har været et tilfældigt brugbart angrebspunkt, som Venstre ville udnytte politisk til at chikanere regeringen med. Venstre mente simpelthen, at en panserskibsbevilling ville stride mod de politiske og ideologiske ideer, det kæmpede for! Talen var jo netop om, hvorvidt pengene i stedet skulle gå til flere mindre skibe. En koncentration af magten indebar for Venstre et uantageligt forsvarsprincip.

Det lykkedes ikke Thomsen at bringe panserskibsbevillingen i havn. Dels på grund af dette, dels fordi han havde mødt en del modstand i regeringen med sine finansielle overslag trådte han tilbage, dog kun som marineminister, idet han beholdt krigsministerposten ⁶. Ravn efterfulgte ham som marineminister.

Oppositionens hovedkrav var som bekendt indførelsen af det parlamentariske princip. Den 31. marts 1873 vedtog folketinget en adresse til kongen, i hvilken man udtalte sin mistillid til den siddende regering, og gav udtryk for, at man mente, at det var »opfyldelsen af det konstitutionelle monarkis nødvendige krav, at regeringen er i overensstemmelse med det af den almindelige valgret udgåede ting.« Landstinget svarede med en modadresse, og regeringen blev på taburetterne. Kredse i Venstre arbejdede for, at man nu nægtede finanslovens vedtagelse af politiske grunde, men dette lykkedes det dog ikke at samle flertal for i Venstre.

Venstre fik sit eget blad i hovedstaden i efteråret 1873, da Berg begyndte udgivelsen af »Morgenbladet«, samtidig med at samlingen 1873/74 tog sin begyndelse. Efter en hektisk debat under behandlingen af finanslovsforslaget nægtede folketingets flertal dettes overgang til 2. behandling. Regeringen svarede med at udskrive valg. Dette fandt sted 14. nov. 1873. Venstre tabte en kreds, men ellers skete der ingen forskydninger. Den ringe fremgang virkede afdæmpende på Venstre, og den efterfølgende samling fik et forholdsvis roligt forløb. »Eksperimentet« med finanslovsnægtelsen ville ikke blive forsøgt igen, erklærede I. A. Hansen. I foråret var der dog en del uro omkring den såkaldte kongelige håndskrivelse, som af Venstre blev opfattet som en inddragen af kon-

5. Se f. eks. »Dansk Folketidende« 20. marts 1873.

6. Iflg. N. P. Jensen II p. 38 skaffede dette Thomsen tilnavnet »den første parlamentariske minister« blandt Venstre. I Kriegers dagbøger kan man for april og maj 1873 følge slagets gang i kulisserne. Modstanden synes væsentligt at være kommet fra Krieger.

gens person i stridighederne mellem folketinget og regeringen og lands-tinget. Finansloven blev vedtaget i foråret 1874, *dog nægtede folketin-gets flertal stadig at bevilge penge til panserskibet*. Hvidt mener, at det er tydeligt, at Venstre i denne samling er bange for at »blive politisk«⁷.

Marineminister Ravn havde været indstillet på at føre en sej kamp for panserskibet, men synes siden at give køb⁸. Problemet omkring denne bevilling skabte en del interne vanskeligheder i ministeriet⁹. I statsrå-
det klagede kongen over, at det ikke var blevet til noget med panser-
skibet¹⁰.

Ministeriet Holstein var efterhånden kørt fast, intet synes at ville lykkes for det. Ministrene var også indbyrdes uenige om den politik, der skulle føres over for oppositionen. Krieger mente, at det var på tide, regeringen gik af, og denne opfattelse bredte sig efterhånden også til de andre ministre¹¹. Der måtte et nyt ministerium til, som kunne for-
handle tingene igennem oppositionens modstand. P. Munch karakterise-
rer forholdet meget godt, når han skriver, at »fra april til juni (1874)
var der stille ministerkrise«¹².

Efter en del vanskeligheder lykkedes det at få Fønnesbech til at danne ministerium. Ministeriet blev karakteriseret som »tyndere the på de samme blade«, men det skulle have gode muligheder for at få Venstre i tale. Fønnesbech var kendt som en modstander af for store forsvars-
bevillinger. Ministeriet tiltrådte 14. juli. Ravn fortsatte som marinemi-
nister, og efter nogen tid lykkedes det at få P. E. Steinmann til at tage
krigsministerposten. Denne var i øvrigt kendt for ikke at være nogen
tilhænger af Københavns landbefæstning. Der var altså lagt op til virkelig
gode forhandlingsmuligheder!

Et af samlingen 1874/75's hovedpunkter blev forsvarsspørgsmålet. Thomsens forslag var blevet syltet og derefter kvalt af folketinget. Den nye krigsminister agtede atter at fremsætte et forslag, der kunne løse det stadig uløste strategiproblem.

Sammen med de nu næsten obligatoriske fremsættelser af de militære
organisationslove fremsatte krigsministeren og marineministeren i jan.
1875 henholdsvis »forslag til lov om en overordentlig bevilling til be-
fæstninger« og »forslag til lov om en overordentlig bevilling til opret-

7. Hvidt p. 45.

8. Krieger skriver »Ravn vil atter slås på det store skib«, 12. marts 1874.

9. Se Krieger marts 1874.

10. Krieger 21. marts 1874.

11. Ibid. 25. marts 1874.

12. Schultz' Danmarkshist. V. p. 268.

telsen af en flådestation i Aggersø Sund« på henholdsvis 11,8 mill. og 5 mill. kr.¹³.

Steinmanns forslag ses ofte karakteriseret som værende forskelligt fra Thomsens, idet de var »betydelig billigere og anlagt efter en helt anden forsvarsplan« og ment som imødekommende over for Venstres krav¹⁴. Det eneste punkt, hvori Steinmanns forslag adskilte sig fra Thomsens, var Københavns landbefæstning, og heri lå imødekommenheden over for Venstre. Den forsvarsplan, Steinmann foreslog, var imidlertid nøjagtig den samme, som Thomsen foreslog. Der lå den samme strategiopfattelse bag, nemlig den sømilitære! Thomsen havde forlangt lettere befæstninger til landsiden ved København. Steinmann udtrykte ønsket om, selv om det ikke står nævnt i forslaget bemærkninger, at der udarbejdedes planer til en feltbefæstning omkring København, »som hurtigt skulle kunne rejses i tilfælde af krigsfare«¹⁵. Der var med andre ord fra hans side også tale om lettere befæstninger ved forsvarets sidste linie, København.

Det er ikke rigtigt, når Hvidt skriver, at princippet for Steinmanns forslag var, »at man i modsætning til forslaget 1872/73 ikke ville koncentrere styrkerne på Sjælland alene, men udvide forsvaret til også at gælde Jylland og Fyn«¹⁶. Dette var nemlig også tanken i Thomsens forsvarsplan. Han talte om, at Sjællands udenværker (Fyn og øerne) skulle forsvares så længe som muligt. Af befæstninger ud over København og Aggersø Sund indeholder begge forslag kun befæstninger ved Lille Bælt, og de beløb, der ønskes dertil er faktisk lige store (se skemaet).

Når befæstningsforslaget, som Steinmann fremsatte, trods alt ikke blev mødt med begejstring hos Venstre, skyldtes det nok, at *der var tale om befæstningsforslag*. Venstre var ikke glad ved fæstninger i det hele taget. Endvidere var Steinmann så uforsigtig at udtale under forelæggelsen, åbenbart for at gøre forslaget så appetitligt for begge parter som muligt, at de foreslåede anlæg ikke »lå i vejen for noget som helst fremtidigt«¹⁷. Men det var netop dette forhold, der gjorde det uacceptabelt for begge parter. F. Bajer udtrykker dette, ved i sine svenskskrevne, politiske breve at karakterisere forslaget, som »en antik torso, som den ene politiske billedhugger skulle kunne restituere til en Artemis, den anden til en Ceres, den tredje til en Ariadne eller en anden mytologisk skikkelse«¹⁸. I

13. Forslagene findes i R. 1874/75 till. A sp. 2241–2256.

14. Hvidt p. 47.

15. Ibid. p. 48.

16. Ibid. p. 47.

17. Se »Morgenbladet« 20. jan. 1875, citeret hos Hvidt p. 48.

18. F. Bajer: Befæstningsfrågan . . . p. 28.

Venstre gav Steinmanns udtalelser befæstningsassociationer, og man frygtede, at forslaget kun var det A, der ville tvinge Venstre til at sige B – B for befæstning af København til landsiden!

Under forslagenes 1. behandling i folketinget 19. jan. 1875 fremkom Bojsen i en længere tale med sine synspunkter på forsvarsproblemet og de fremsatte forslag¹⁹. Det er interessant at sammenligne denne tale af Bojsen med den tale, som han holdt under behandlingen af Thomsens forslag i 1873, hvor han tydeligt manglede et standpunkt til de behandlede problemer. I denne tale fra 1875 har Bojsen fundet sit standpunkt til problemerne.

Bojsen forlangte først de to militære ministerier slået sammen. En tanke, Venstre allerede havde været inde på i forsvarskommissionen af 1866.

Bojsen stillede derefter krav om, *at der blev taget et endeligt standpunkt i strategidebatten* og, at man derved fandt ud af, hvilket af de to værn hovedvægten skulle lægges på. Han mener, at den sidste krig må give den erfaring, at spørgsmålet må, fordi et »fastlandsforsvar« ikke længere er muligt, afgøres i »den retning, at flåden, som naturligt er for et land, der i så betydelig grad som vort er et øland, må anses som vort vigtigste værn.« Det tredje krav, Bojsen opstiller, er *en definitiv opgivelse af Københavns befæstning mod landsiden i forbindelse med et forandret forhold til Tyskland*, da en overrumpling af København uden varsel kun er tænkelig fra denne magts side. Det er Bojsens opfattelse, at man går over til at anvende torpedovåben. »Det er mig bekendt . . . at der foreligger en plan til et fuldstændigt forsvar (af København) ved hjælp af dette nye våben, et forsvar, som måske har en sådan fremtid for sig, at det for en væsentlig del vil kunne afløse hele det øvrige forsvar . . . Jeg forstår godt den uvilje, som er fremkommen imod torpedoforsvarets udvikling, thi der er ikke meget tiltalende derved; der er noget uridderligt ved denne måde at kæmpe på (!); der er noget uhyggeligt ved på den måde at kæmpe med undersøiske miner, men det står ikke til at hjælpe . . . Når vi endelig overvejer, hvilket værn vi skulle tillægge den største vægt, enten hæren eller flåden, tror jeg, vi må komme til det resultat, at *vi må lægge hovedvægten på flåden.*«

I slutningen af sin tale kommer Bojsen ind på det ikke uvæsentlige, hvor pengene til gennemførelsen af forsvarsplanen skal komme fra. Bojsens synspunkt er det i og for sig rimelige, at ekstraordinære foranstaltninger kræver ekstraordinære indtægter. Han var klar over, at reservefondens ca. 20 mill. kr. ville kunne anvendes til disse ekstraordinære formål, men han mente ikke, at dette var formålet med de midler, der stod i denne reservefond. Denne skulle nemlig være statens driftskapital, hvorfor den måtte anbringes i *produktive* forretninger.

Bojsen sluttede sin tale med at sige, at »jeg må derfor anse det for rigtigst, at der, når der fremkommer fordringer om så betydelige udgifter som dem, hvorom det her gælder, jævnsides dermed fremkommer forslag om en ekstraordinær beskatning på det eneste rationelle grundlag, der findes, nemlig en skat

19. R. F. 1874/75 sp. 2854–66.

på formue og indtægt. Da vil også prøven blive stillet om, hvem der er de beredvilligste til at bære udgifterne i dette øjemed, og jeg tror ikke, at den del af befolkningen, som man tillægger det svageste ønske og den mindste lyst i den retning, vil komme til at stå tilbage.»

Der er en anderledes fast linie over denne tale i forhold til 1873-talen. Med hensyn til det sidste siger Hvidt, at »her sætter taktikken ind: skattespørgsmålet var nemlig et ømt punkt hos Højre, der til en vis grad nød godt af det ældgamle grundskattesystem«²⁰. Venstre havde dog allerede i sit historiske partiprogram fra marts 1872 haft det som et krav, at »ligevægt imellem statens indtægter og udgifter tilvejebringes ved en indkomst- og formueskat.« Dette synspunkt, at ekstraordinære foranstaltninger krævede ekstraordinære midler, kunne man få selv en Jacob Scavenius til at gå ind på, hvis befæstningen ad denne vej kunne bevilges og etableres²¹. Det må i denne forbindelse også nævnes, at Venstres broderparti i Sverige, lantmannapartiet, på samme tid også krævede forsvarsudgifterne dækket med ekstraordinære skatter²². Forbindelsen mellem de nordiske venstrepartier har sandsynligvis opmuntret det danske til at prøve det samme.

Lars Dinesen udtalte under debatten, at efter hans mening burde begge våben udvikles lige meget. Fr. Bajer mente, at »et bedre værn for Danmark end dets hær og flåde og befæstninger er uden tvivl en fornuftig udenrigspolitik.« Venstremanden N. Jensen gik ind for, at København befæstedes mod søsiden ved hjælp af flydende batterier i stedet for faste, således at disse, i tilfælde af, at vi blev truet andetsteds, ville kunne flyttes. Tvermoes opridsede de to strategiopfattelser – Sjællands forsvar kontra Københavns²³. Som afslutning på 1. behandlingen sagde C. Berg, at »Sjælland bør væsentlig betragtes som vor fæstning, da denne fæstning har særdeles gode betingelser for forsvaret. Lad os da udvikle vort artilleri og flådevæsen med det for øje, at vi gør landstigningen umulig«²⁴.

Dagen efter fulgte en meget kort behandling af Aggersøund-forslaget. Alle havde sagt, hvad de mente om de fremsatte forslag under behandlingen af krigsministerens lovforslag.

b. Hærlovsudvalget og Venstres »forsvarstilbud« 1875

Efter 1. behandlingen i folketinget gik forslagene i det såkaldte hærlovs-

20. Hvidt p. 51.

21. Krieger VI, 20. jan. 1875.

22. Se Hvidt p. 57.

23. R. F. 1874/75 sp. 2907 f.

24. Ibid. sp. 2992.

udvalg, der i forvejen behandlede organisationslovene. Berg var formand for dette udvalg.

Venstreflertallet fulgte de tanker, som Bojsen havde fremsat under sin store tale ved 1. behandlingen, op på et af de første møder i februar, idet man her behandlede »et af formanden (Berg) forelagt udkast til en skrivelse til konseilspræsidenten angående tilvejebringelsen af de fornødne midler til forsvarsvæsenets udvikling, hvorved regeringen opfordres til at forelægge rigsdagen et forslag til lov om indførelsen af en formue- og indkomstskat.« Efter en længere diskussion blev skrivelsen vedtaget med 8 stemmer imod 6, idet een, Termansen, undlod at stemme²⁵. På samme møde forelagde Berg endvidere udkastet til et brev til regeringen med anmodning om, at denne ville forelægge for udvalget »en sådan samlet plan for udviklingen af vort forsvarsvæsen, der i alt fald for en længere tid, måtte anses for tilfredsstillende efter vore forhold.« Denne skrivelse vedtoges enstemmigt²⁶. Venstre ville altså nu have en afgørelse på strategispørgsmålet.

Den 24. februar spillede Venstre for alvor ud. Bojsen fremlagde på et møde i udvalget et ændringsforslag til det af regeringen fremsatte forslag. Bojsens ændringsforslag vedtoges med 8 stemmer imod 7.

Bojsens forslag er kendt under betegnelsen »Venstres forsvarstilbud«. Det gik for det første ud på, at krigsministerens og marineministerens forslag skulle slås sammen, hvad der henset til begge lovforslags bemærkninger var ret nærliggende. For det andet ville Venstre foreslå en bevilling på ialt 30 mill. kr. til udvikling af flådens materiel, en flådestation ved Aggersø Sund, søminemateriel, Sjællands kystforsvar og et flydende fort til Københavns søbefæstning etc. (se de enkelte poster i skemaets kolonne III). Dækningen af disse udgifter skulle iflg. forslaget § 2 tilvejebringes ved en skat på indtægt og formue, der årligt beregnedes at ville indbringe ca. 3 mill. kr. Ingen af de i forslaget nævnte beløb ville kunne afholdes, før end denne skat var trådt i kraft. I finansåret 1875/76 skulle 3 mill. anvendes, hvorefter de følgende beløb først ville komme til udbetaling efter særlig bevilling på finansloven²⁷.

Hærlovsudvalgets formand, Berg, blev i øvrigt angrebet skarpt i »Fædrelandet« for at sylte sagerne, men dette afvistes i en erklæring fra det samlede udvalg.

Den 10. marts konfererede udvalget med Fonnesbech. Denne mente,

25. 3. februar 1875, Hærlovsudvalgets forhandlingsprotokol 1874/75, Folketingets Bibliotek og Arkiv.

26. Ibid.

27. Her gengivet efter T. f. S. 1876 pp. 43–52.

at flertallets forslag mere havde politisk og finansiell end militær betydning. Det, regeringen gik ind for i første række, var Københavns befæstning til søsiden ved et fast fort på Middelgrunden og en udbedring af de nuværende forter, som tiden var løbet fra. § 2 gjorde i det hele taget det samlede forslag absolut uantageligt for Fønnesbech.

Et par dage efter konfererede udvalget i samme anledning med marineminister Ravn. »Han kunne tiltræde udvalgets anskuelse om, at Sjælland måtte betragtes som vor naturlige fæstning (!) Flådens opgaver opfattede han nærmest som at være:

- 1) at forhindre en fjendtlig landgang på Sjælland,
- 2) så vidt muligt vedligeholde forbindelsen mellem landsdelene og
- 3) at afværge et angreb på de mest sårbare steder, navnlig København.

Ravn gik altså i 1875 ind for den sømilitære strategiopfattelse. Han vendte sig imod Venstres tanker om »København som en åben by«. Angående spørgsmålet om det flydende fort, Venstre havde foreslået, var dette projekt endnu uprøvet, hvorfor han ikke turde anbefale det i stedet for et fast fort på Middelgrunden. Ravn mente dog, at der burde foretages forsøg med flydende forter for at komme til klarhed over anvendeligheden. Hvor meget han end måtte påskønne den udvikling af flåden, flertallets forslag tilsigtede, måtte han dog holde på, at bygningen af det ene store skib påbegyndtes, uanset spørgsmålet om tilvejebringelsen af midlerne ved den antydede skattereform. Med hensyn til befæstningen af Aggersø-sund-stillingen *mod landsiden* var det hans opfattelse, at denne godt kunne komme i anden række, idet det måtte »anses for mere påtrængende nødvendighed at få et fast støttepunkt for hæren på Sjælland.« Det er tydeligt, at Venstres læggen hovedvægten på flåden, synes at gøre marineministeren usikker.

Den 15. marts 1875 afgav hærlovsudvalget betænkning. Udvalget havde (jfr. afstemningerne) delt sig i et venstreflertal og et højremindretal. Flertallet, de 8 venstremedlemmer, afviste kategorisk Københavns landbefæstning, men mente, at den stilling, København indtog i de fremsendte forslag, åbnede mulighed for »frugtbare forhandlinger«²⁸. Videre mente flertallet, »at erfaringen har lært, at Danmarks skæbne ikke er afgjort, fordi en større del af dets område er besat af fjenden . . . Sjælland, mod hvilket det afgørende angreb må ventes ført, har derimod gunstige betingelser for et kraftigt forsvar i de det omgivende brede vande, der synes at begunstige *et efter farvandenens beskaffenhed afpas-*

28. Betænkningen findes R. 1874/75 till. B sp. 1021–42.

set søforsvar . . . Man må derfor fastholde som grundlag for vort forsvar, at *Sjælland er Danmarks naturlige fæstning*«²⁹.

Forsvaret skulle sættes ind på de tidspunkter, hvor fjenden er svagest, nemlig efter flertallets mening, 1) medens den fjendtlige transportflåde føres over vandet navnlig, når den befinder sig sammentrængt i de snævrere farvande, og 2) medens landgangskorpset udskibes på kysten. Derfor: »vore kræfter bør koncentrerer på at gøre forsvaret i første linie så stærkt som muligt . . . I hvert fald vil der altså tilfalde flåden en meget væsentlig del af forsvarets opgave, og det er derfor vor mening, at der ved overvejselen om vore forsvarskræfters fordeling mellem de to værn bør lægges en forholdsvis større vægt på flådens udvikling, end denne fordeling hidtil har medført.« Betænkningen kommer derefter ind på, at København bør gøres »til en fra alle sider åben by«, af hvilken grund man ikke vil tilråde faste forter, men blot ønsker »et midlertidigt forsvar« af København, »der senere ville kunne anvendes på andre punkter, om man måtte komme til det resultat at opgive ethvert befæstet forsvar for byen.« »Et sådant middel tror man at have fundet i en for 2 år siden fremkommen plan, der går ud på at anvende søminer efter en udvidet målestok, støttet af flydende forter med panserbrydende skyts. Udvalget har modtaget tegninger og overslag til denne plan, hvoraf det fremgår, at der vil kunne bygges 6 flydende forter for den sum, der er påregnet til det ene faste fort på Middelgrunden . . .« »Den fuldstændige plan til et sømineforsvar med tilhørende flydende forter på Københavns Red vil udfordre 5 sådanne forter. Da tanken imidlertid er ny og ihvertfald hos os uprøvet, tør man ikke tilråde allerede nu at binde sig til planens fuldstændige gennemførelse, men anbefaler at lade et sådant flydende fort bygge på Orlogsværftet til prøve.«

Endelig udtalte venstre flertallet, at en så stor ekstratum som 30 mill. kr. nødvendigvis måtte kræve en ekstraordinær indtægtskilde. Man refererede i betænkningen den korrespondance, der var ført med Fønnesbech om denne sag, af hvilken det fremgik, at regeringen ikke ville gå ind på disse betingelser.

Udvalgets højremindretal, 7 medlemmer, kunne ikke gå ind for flertallets synspunkter, idet man navnlig i befæstningssagen måtte stille krav om et forsvarligt støttepunkt for hæren på Sjælland. Man stillede sig endvidere tvivlende over for, om de flydende forter ville kunne erstatte faste forter, og mente i øvrigt, at dette projekt var så lidet prøvet, at det ville være uforsvarligt at basere en meget vigtig del af forsvaret på

29. Ibid. sp. 1023.

denne slags forsvarsforanstaltninger. Tanken, der lå til grund for projektet med flydende forter, fandt man imidlertid heldig, hvorfor man opfordrede regeringen til at have sin opmærksomhed alvorligt henvendt på denne sag.

Ved starten af 2. behandling i folketinget 12. april stillede Winther et kompromisforslag. Forslaget gik ud fra den samme beløbsramme som Venstres »forsvarstilbud«, men det blev nu præciseret, at pengene skulle gå til et forsvarsvæsen »beregnet på en neutral stilling for landet« – og de skulle *ikke skaffes ved en særlig skat*. Forslaget fik dog ingen betydning.

I en stor glimrende tale uddybede Bojsen, der var flertallets ordfører i denne sag, sine synspunkter og forklarede de tanker, der lå bag flertallets »tilbud«³⁰. Han nævnedes tre forsvarsplaner, som udvalget var blevet præsenteret for. Den af disse planer, som man nærmest havde fulgt, og som i hvert fald udvalgets flertal mente at turde støtte sig til, hed det om, at »den er fremsat af en autoritet i hæren, som man vel bør anse for den mest kompetente, og den går ud på, at det, som det først og fremmest gælder om at forsvare, er Sjælland«³¹. Endvidere kom Bojsen med det interessante synspunkt, at Venstre var gået ind for upansrede kanonbåde, så længe forsvarets tyngdepunkt skulle være København og Københavns Red, »men i det øjeblik, da vi tilråde at forlægge flådens forsvar også til Store Bælt (således som Venstre gjorde det i sit forslag), står dette i uadskillelig forbindelse med anlægget af en flådestation der og da ligeledes i forbindelse med bygningen af større pansrede skibe. Dermed er jo ingenlunde sagt »store« skibe, da grænsen for skibenes størrelse, således som det i sin tid i forsvarskommissionen og også senere blev erkendt, netop bestemmes af farvandet i Store Bælt, hvorved man altså er kommen til en begrænsning af dybgåendet med 18 fod. Forsåvidt er det altså ikke nogen optagelse af den gamle plan om søgående skibe i egentlig forstand, det er ikke nogen opgivelse af general Raasløffs plan i det princip . . .«³². Når Venstre gik ind for de flydende forter, var det for at opnå, at flåden ikke blev »lænkubunden« til København.

Modstanden i Højre var stor mod den skattereform, der var betingelsen for »tilbuddet«, som Venstre havde fremsat, og som var 9 mill. kr. større end det lovforslag, de to militære ministre havde fremsat. Men i folketinget var det Venstre, der bestemte farten, og forslaget blev ved-

30. Ibid. sp. 5435-5460.

31. Ibid. sp. 5451, se også Haugner p. 53-55.

32. Ibid. sp. 5454.

taget 28. april med 77 stemmer mod 5 og derefter sendt videre til landstinget. Oversendelsen til landstinget skete imidlertid på et så sent tidspunkt i samlingen og under så spændte politiske forhold, at der ikke var store chancer for en hurtig og positiv behandling dér.

Søofficeren W. A. Carstensen, der jo var medlem af landstinget, skrev i en kommentar i »T. f. S.« til dette eklatante eksempel på sømilitær strategiopfattelse, som folketinget havde vedtaget, at »bestemmelsen om indkomstskatten forvandlede forslaget til et lig med sin ligbærer, og man kunne i sandhed ikke forlange af (lands)tinget, at det skulle spilde sin tid på anatomiske studier« (!)³³. Når Carstensen er negativt indstillet, fristes man næsten til at tro, at ligbæreren for Carstensen i virkeligheden var posten med Jøhnkes flydende fort!

Når man betragter Steinmann-Ravns forslag og Venstres »forsvarstilbud«, bliver man forbavset over, at de strategiske tanker næsten er identiske, og der faktisk kun er uenighed om Københavns søbefæstning (de *faste* kontra de *flydende* forter). Når det ikke lykkedes at nå til enighed, skyldes det det dårlige politiske klima. Venstre og Højre var stødt sammen i spørgsmålet omkring dyrtidstillæggene til embedsmændene og præstelønningerne. Den såkaldte Keldernæs-sag havde heller ikke virket befordrende på den politiske temperatur i folketinget. Hvidt har utvivlsomt ret, når han skriver, at det nærmest havde været ligemeget, hvad regeringen var fremkommet med, det ville have mødt modstand under alle omstændigheder hos oppositionen.

c. Den civile debat og forsvarsadresserne

Man forstår den akutte forvirring og forbavselsen hos de konservative og nationalliberale blade, efter at Venstres »forsvarstilbud« var blevet kendt i offentligheden. I disse blade havde man jo gennem flere år forsøgt at banke det ind i læseren med syvtommersøm, at Venstre ikke ville ofre noget for forsvaret og hellere hengive sig til sværmerier som at lægge landet åbent og i stedet opnå garanteret neutralitet hos stormagterne. Nu fremkom Venstre med et forslag, der ikke alene indeholdt en samlet forsvarsplan med klare strategiske overvejelser bag, men som oven i købet, hvad beløbsstørrelsen angik, var større end regeringens forslag.

Det letteste var selvfølgelig at kalde det taktik og, at den megen forsvarsvenlighed blot var det sukkerovertræk, der skulle få indkomstskatten til lettere at glide ned. »Fædrelandet« karakteriserede simpelthen Venstres forslag som »humbug«. En læser, der var enig med redaktionen

33. T. f. S. 1876 p. 52.

i dette, mente imidlertid, at efter at Venstre nu tilsyneladende havde skiftet opfattelse, var der virkelig tale om »en folkestemning« for forsvarsspørgsmålets løsning, og regeringen måtte derfor »*stille sig således, at folkestemningen ikke køles igen og forvirres, men tværtimod styrkes og klares – og benyttes til sagens hurtigst mulige fremme.*« Indsenderen mente i øvrigt at vide, at grunden til, at Venstre pludselig havde ændret holdning, skyldtes de forsvarsadresser, som var blevet indleverede i vinteren 1874–75. Igennem disse havde Venstre fået øjnene op for, at stemningen i befolkningen var for et forsvar ³⁴.

De her omtalte forsvarsadresser skyldtes den såkaldte civile forsvarsbevægelse, som man mener at kunne datere fra maj 1874, da en landsbylærer, J. Hansen, fra Kirke Flinterup ved Sorø i »Dansk Ugeblad«, inspireret af meddelelserne om den fremgang, forsvarsbevægelsen havde haft i Holland, skrev et indlæg, i hvilket han tog til orde for dannelsen af *forsvarsforeninger*. Efter forskellige samtaler med folk af samme opfattelse, satte han en adresse i omløb i begyndelsen af december 1874. Underskriverne af denne, den såkaldte *Sorø-adresse*, udtrykte bekymring over, at der ikke foretoges noget i forsvarsspørgsmålet, et spørgsmål, som burde være hævet over alle partihensyn. Det hed således heri, at »vort fædrelands værn, såvel til lands som til vands, har i de senere år langt fra fået en udvikling, der kan tilfredsstille nutidens krav til et kraftigt forsvar, og navnlig mene vi, at vort søværn og vore befæstninger i så henseende lade meget tilbage at ønske.« Man opfordrede derfor kongens regering og folkets udkårne mænd til at gøre alt, hvad der stod i deres magt, for at fremme denne så vigtige sag ³⁵.

Venstrebladene opfattede denne adresse som et højre-fif, og da adressen udtrykkelig nævnte befæstningerne, modarbejdede de den på alle tænkelige måder. »Fædrelandet« benyttede disse venstre-angreb på adressen til at illustrere, hvorledes Venstres stilling var til forsvaret, og hvorledes man i denne sag tydeligt fulgte snævre partihensyn, selv om det gjaldt »folkets frelse«. Sorø-adressen var en virkelig udfordring til Venstre, mente »Fædrelandet« under overskriften »Fædreland og Parti«, fordi »denne adresse ikke er kommen fra partiets modstandere, ikke fra de forhadte »dannede«, ikke fra det ilde omtalte København ³⁶. Fire af de 10 indbydere er landbrugere af bondestanden, to er friskolelærere, een skolelærer, een højskoleforstander; altså er de otte af indbyderne mænd, der efter den almindelige opfattelse må betragtes som »folkelige«, og af

34. »Fædrelandet«, 5. april 1875, »Forsvarssagen og Regeringen«.

35. Rambusch p. 161, se også Haugner p. 91 ff.

36. »Fædrelandet«, 23. dec. 1874.

de to andre er den ene virksom som leder af en af de meget aktive amtskytteforeninger og den anden formand for våbenbrødrenes store selskab, også de har altså i det mindste en tanke af »folkelighed.

Venstres svar på denne udfordring udeblev ikke. En kreds af venstrevælgere på Fyn udsendte den såkaldte *Fyns-adresse eller fynske adresse*. En af initiativtagerne var K. Berntsen, der bl. a. var virksom i den fynske skyttebevægelse.

Den fynske adresse er interessant derved, at den ved en sammenligning med Sorø-adressen viser, hvorfor Venstre fandt denne farlig. I Sorø-adressen bad underskriverne om befæstninger og et kraftigt søværn uden nærmere specifikation. I den fynske adresse hed det, at »en almindelig folkevæbning bør være det mål, som aldrig må tabes af sigte, om der end kun langsomt kan arbejdes hen derimod.« I denne forbindelse skal der lægges vægt på, at a) de unge, der gennem skytteforeningerne eller ad anden frivillig vej har erhvervet sig en fordømmelse til hæren, får visse lettelser m. h. t. den tvungne tjeneste, og at b) garnisonslivet indskrænkes mest muligt, og at c) der gives lettere adgang til at kunne blive officer og underofficer. »Til opbevaring af krigsmateriel og til støtte for hær og flåde bør der anlægges en eller flere befæstede pladser på steder i landet, som bedst vil egne sig til sådanne anlæg. *Søværnets fremtidige udvikling bør gå i retning af et kraftigt kystforsvar.*»³⁷

Sorø-adressen samlede ca. 27.000 underskrifter og indleveredes til rigsdagen den 22. marts 1875. Den fynske modadresse samlede kun ca. 10.000 underskrifter og indleveredes allerede i slutningen af januar samme år. Når den sidste adresse ikke samlede flere underskrifter, skyldtes det sikkert, at man i Venstre lagde stor vægt på, at adressen kom så hurtigt ind som muligt, således at den kunne gøre sig gældende under hærlovsudvalgets behandling af spørgsmålet, der jo væsentligt kom til at foregå i februar.

Hvor stor indflydelse disse forsvarsadresser har haft på f. eks. Venstres stillingtagen kan selvfølgelig diskuteres. Mange i samtiden følte sig overbeviste om, at Venstres pludselige optræden som forsvarsven var direkte dikteret af den stemning i befolkningen, adresserne havde konstateret, og den vækkelse deres omløb medførte. Vi mangler imidlertid kildemateriale til at kunne udtale os yderligere om dette. Højre stempede den fynske adresse som en udpræget »parti-adresse«. På en måde kan man sige, at Venstres udsendelse af den fynske adresse, automatisk gjorde begge adresser til »parti-adresser«. Begge adresser var i hvert

37. Citeret efter den originale adresse i Folketingets Bibliotek. Udhævelsen af forf.

fald indlæg i strategidebatten, som de i øvrigt også synes at have stimuleret. Set fra et sømilitært standpunkt placerede de to adresser sig i hver sin skole, Sorø-adressen i den offensive og den fynske i den defensive.

I »Morgenbladet« bebudede Hørup under overskriften »Venstre og forsvarssagen« den 9. marts 1875, at alle inden længe ville få at se, hvorledes Venstre stillede sig til forsvaret. I artiklen hedder det næsten »profetisk«, at »dersom kampen mellem Højre og Venstre i forsvarssagen ville komme til at stille sig således, at det første parti ville gøre meget for denne sag og det sidste lidt eller intet, så var der ganske vist de bedste udsigter til, at Venstre ville lide et nederlag, og det fortjente i så fald ikke bedre; men således stiller sagen sig ikke. Vi have al grund til at antage, at der i de nærmeste dage vil foreligge vidnesbyrd om, at Venstre ikke vil vise sig karrigt med sine bevillinger til landets forsvar. At partiet vil fastholde den af flere af dets medlemmer tidligere udtalte anskuelse om, hvorledes disse midler bør skaffes til veje, er rimeligt nok, og det vil da blive højremændenes sag at bevise det »uretfærdige« i, at den, der har bedst råd dertil, også kommer til at yde forholdsvis mere til denne sag, end den, der har lidt eller intet at undvære. Man kan også være overbevist om, at der vil blive gjort mange »ædle« anstrengelser i den retning«³⁸.

d. Ministeriet Fønnesbech forhandles bort

Ministeriet Fønnesbech stod ikke til at redde. Foruden striden omkring de fremsatte forsvarsforslag og den deraf følgende strid om panserskibsbevillingen, som var gået i arv fra det tidligere ministerium, kunne man heller ikke blive enige om et tillæg til embedsmændenes lønninger. Med hensyn til panserskibet havde Ravn allerede i januar erklæret, at han dette år ikke ville finde sig i, at panserskibet blev strøget i finansloven³⁹. Senere erklærede Fønnesbech ligefrem, at regeringen ikke ville modtage en finanslov, hvorpå panserskibet ikke var bevilget⁴⁰. Panserskibet var altså faktisk gjort til et kabinetsspørgsmål.

Da landstinget forsøgte at bringe sagen om indlægget til embedsmandslønningerne tilbage til det af regeringen ønskede, gik sagen og finansloven i tingenes fællesudvalg. Over for dette erklærede Fønnesbech, at regeringen, for at lette en overenskomst, ville gå af på betingelse af, at han ville kunne forelægge kongen en af begge ting vedtagen finans-

38. »Morgenbladet«, 9. marts 1875.

39. Krieger 22. jan. 1875, se også R. F. 1874/75 sp. 3038 f.

40. Krieger 23. febr. 1875.

lov, der indeholdt panserskibsbevillingen. Efter at Bojsen havde udtalt sig for et 18-fods system, var mange i Venstre indstillet på, at panserskibet dette år skulle bevilges, men det skulle vel at mærke ikke være et søgående panserskib. Raasløffs defensive idé skulle fastholdes!

Kredse inden for Venstre var kommet i kontakt med Mellempartiet, som var blevet bange for, at Fonnesbech, tvunget af omstændighederne, ville udstede en provisorisk finanslov. Da det yderligere viste sig, at ministeriet ikke nød særlig popularitet hos landstingets Højre, som var indstillet på at sælge ministeriet, hvis man kunne få noget for det, var regeringens skæbne beseglet.

Ministeriet blev derefter fældet ved en overenskomst mellem landstingets Højre, Mellempartiet og den bojsen-høgsbroske fløj af Det forenede Venstre, der talte 30 folketingsmedlemmer. De 22 andre venstremænd, som nærmest må betegnes som den Berg-J. A. Hansenske fløj, var blevet holdt uden for forligsdrøftelserne og stemte imod finansloven i folketinget.

Striden mellem »de 22« og »de 30« varslede på kort sigt Venstres splittelse, som den skete få år efter, og på længere sigt nye skel i dansk politik. I virkeligheden afslørede denne strid allerede på dette tidlige tidspunkt dyb uenighed i Venstre, men den fælles ydre trussel fik dog bruddet midlertidigt helet. Sandsynligvis har ministeriet Fonnesbechs svaghed forledt »de 30« til at tro, at sejren måtte være nær.

Monrad beskriver i et af sine politiske breve, hvorledes »ministeriets afgang solgtes af landstinget og købtes af folketinget«⁴¹. Det, der kom ud af transaktionen, var den vedtagne finanslov, som udkom 15. maj 1875, hvorefter samlingen sluttede. Den 19. maj indgav ministeriet Fonnesbech sin demissionsbegæring.

I sømilitære kredse, især inden for den offensive skole, sporedes en vis optimisme, efter at panserskibsbevillingen endelig var gået igennem⁴²,

41. Politisk Brev nr. 6 dat. 26. febr. 1876.

42. Se bl. a. Carstensens kommentar i T. f. S. 1876 p. 18. Bevillingen gik til det 5480 ts. store panserskib HELGOLAND, der blev sat på stabelen 20. maj 1876 og søsat på 14-årsdagen for slaget ved Helgoland. Venstre var jo gået op til et 18 fods system for skibe, der skulle operere i Store Bælt, men man havde nok ikke ved forligets indgåelse forestillet sig, at der skulle komme et så stort skib ud af det. HELGOLAND er indtil dato det største skib, den danske flåde har haft, og det var gennem hele sin levetid op til 1906 det største krigsskib i Norden! Hvidt (p. 89) ved at berette, at Bojsen, som jo havde spillet en stor rolle ved forhandlingerne, der førte til bevillingen, næsten symbolsk under en prøvetur med HELGOLAND blev syg, og senere af denne grund måtte på et længere rekreationsophold i Syden (!).

7. Regeringens 3. forslag til en forsvarsplan 1875–76 *Strategidebatten politiseres*

a. Haffners forslag

Først den 11. juni 1875 tiltrådte det nye ministerium. Dannelsen var blevet forsinket ikke alene af det svensk-norske kongepars besøg, men også af vanskelighederne med at finde en ny kongepræsident. Kongen havde forespurgt Holstein-Holsteinborg, men denne havde afslået. Man havde derefter atter spurgt J. B. S. Estrup. Han havde flere gange været spurgt ved regeringsdannelser efter 1870, men hver gang afslået. Denne gang slog han imidlertid til.

Estrups ministerium blev faktisk det første godsejer-ministerium efter 1866. Krigsminister blev godsejeren, general W. Haffner, som en overgang havde været indenrigsminister i ministeriet Frijs og siden i to år havde været krigsminister i ministeriet Holstein. Der er tidligere gjort rede for hans afgang.

Havde striden mellem »de 22« og »de 30« i Venstre raset gennem sommeren og sået splittelse, fik ministeriet Estrups entré til gengæld de uenige venstregrupper til at søge sammen igen. Den nye kongepræsident startede 4. oktober med at udsætte samlingen i 2 måneder til den 29. november, hvad der kom som et chok for oppositionen. Begrundelsen var, at krigsministeren ikke var færdig med sine forslag. Da samlingen så startede, fik man det næste chok. Estrup ville søge kongen om, at samlingen, der kun med dennes tilladelse måtte vare over to måneder, måtte vare til den 29. marts.

Haffner havde i den første tid af denne sin anden krigsministerperiode ladet indhente responsa fra en række høje officerer først og fremmest fra ingeniørkorpset, artilleriet og flåden vedrørende de i den forrige rigsdagssamling fremlagte forslag bl. a. fra oppositionen. Ingeniørgeneralen havde oversendt et forslag fra oberst Ernst, i følge hvilket det fremgik, at de penge, der blev foreslået af oppositionen til spredte forsvarsforanstaltninger, ville komme til mere nytte ved at blive anvendt til Københavns landbefæstning¹. Disse responsa indicerede en forsvarsplan til

1. P. Munch skriver (Schultz' Danm. Hist. V. p. 277), at »et udvalg af officerer« mellem rigsdagssamlingerne 1874/75 og 75/76 havde arbejdet med en samlet plan til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger. Det er ikke lykkedes at finde nogen oplysninger andre steder om et sådant udvalg, og der må sandsynligvis være tale om en fejl. Når Hvidt (p. 66) skriver, at »Haffners forslag i 1876 udgik af et ... udvalg med kronprinsen som formand«, er dette forkert. Hvidt forveksler her – måske inspireret af Munch – de militære responsa med den militærkommission, der blev nedsat i 1879 med kronprinsen som formand.

115 mill. kr. eller 67 kr. pr. indbygger i landet, som Klein skriver ². Haffner reducerede dog dette overslag til et lovforslag på 71 mill. kr. I første omgang forlangte regeringen kun bevillinger til det allermost nødvendige (se skemaets kolonne IV), som udgjorde 33 mill. kr. ³. Blandt disse allermost nødvendige foranstaltninger fandtes Københavns landbefæstning ikke!

I bemærkningerne til lovforslaget erkendte regeringen, at et *direkte forsvar* af Jylland ikke mere var muligt, men nok et *indirekte*. Fyn og Sjælland krævede ifølge sine geografiske forudsætninger i virkeligheden det samme forsvar og hver for sig den samme troppestyrke til forsvar. På grund af de ressourcer, landet rådede over, måtte der træffes et valg mellem Fyn og Sjælland. Dette valg måtte selvfølgelig så falde på Sjælland. Det grundlæggende i hele landets forsvar var derfor Sjællands forsvar. Der foreslås derfor en forøgelse af flåden og oprettelse af en flådestation i Store Bælt. Derefter udvikles det i bemærkningerne, hvorledes det er nødvendigt, at hæren har et støttepunkt, som det i værste fald kan trække sig tilbage til, og at der »ved København anlægges befæstninger, som kunne beskytte staden mod overrumpling fra landsiden af en mindre styrke,« og samtidig gøres det gældende, at man ved anlægget af en større fæstning om København »ville binde over halvdelen af felthæren foruden så godt som alle de egentlige besætningstropper«, hvilket ville stride mod det, som regeringen lægger vægt på, nemlig »at forsvare Sjælland og dermed hovedstaden, men ikke hovedstaden alene« ⁴.

Haffners forslag er udtryk for en sømilitær strategiopfattelse og adskiller sig ikke ret meget fra Venstres »forsvarstilbud«, som det tydeligt nok skulle konkurrere med.

I overensstemmelse med den sømilitære opfattelse af strategien ville regeringen først i anden række etablere en befæstning af København mod landsiden. I lovforslagets motiver og bemærkninger opstillede krigsministeren anden etape af opbygningen af forsvaret. Denne skulle koste 51 mill. kr. (se skemaets kolonne VI). Af disse skulle i alt 25 mill. bruges til en fortsat udvidelse af Københavns søbefæstning, hvorimod der kun skulle anvendes 14 mill. til anlægget af en landbefæstning ved København. De øvrige beløb skulle gå til befæstninger bl. a. ved Store og ved Lille Bælt.

Man kan vist godt sige, at de to partiers forsvarsopfattelser aldrig har været så nær ved hinanden, som de var det i samlingen 1875/76, når

2. Se Klein p. 94.

3. Se forslaget og motiverne R. till. A sp. 1211–1226.

4. Fremhævet af forf.

man betragter perioden 1864–1901 under ét. Bojsen fortrød også senere, at man på grund af de politiske spændinger have kørt linien helt ud i 1876, idet han senere skrev, at »en overenskomst om et søfort og en formue- og indtægtskat ville have afværget hele konflikten og medført en ny regering«⁵. Sandsynligvis skal det forstås således, at Venstre skulle have givet sig med hensyn til de flydende forter og Københavns søbefæstning og Højre med hensyn til skattereformen. Var der tale om almindeligt bagklogskab, eller kunne en politisering af forsvarsspørgsmål virkelig være bleven undgået ved en sådan gensidig eftergiven? Vi kan selvfølgelig ikke give noget svar!, men man kan have sine tvivl. Den antimilitaristiske fraktion i Venstre, omend den ikke var særlig stor på dette tidspunkt, støttede kun 30 mill. forslaget, fordi det indebar skattereformen. Dette krav var, efter de antimilitaristiske venstremænds mening, det eneste, der afholdt »de krigslystne grundtvigianere« fra at gå med regeringen, og derfor skulle de holdes fast på dette spørgsmål. Det hævdes almindeligvis – og med rette – at den mindste eftergivenhed hos parterne havde medført en splittelse af Venstre.

Ifølge Krieger havde Estrup i månederne inden samlingens begyndelse i oktober været i syv sind, om hvorvidt han skulle gå ind på Venstres krav om en særbeskatning til fremskaffelse af midlerne til befæstningerne⁶. Haffner og Nellesmann havde nemlig den opfattelse, at forsvars-sagen var så vigtig, at man ikke bestemt skulle være imod indkomstskatten, hvis denne sag til gengæld kunne løses. Estrup bar såvel krig som fred i sin toga, da han trådte frem for folketinget! Krieger skildrer konseilspræsidentens dilemma med ordene: »enten må han overvinde sig selv og gå ind på en indkomstskat, hvis han vil sætte noget igennem, eller han står lige overfor et kompakt flertal i folketinget. Han har da to alternativer: et afgjort brud eller en ynkelig afgang«⁷. Det standpunkt, som Estrup åbenbart valgte i den 11. time, satte sig spor i de følgende tre decennier i det danske folks tilværelse. Den drevne politiker grev Frijs prædikede for døve øren, da han i januar 1876 foreholdt Estrup det betænkelige i forud for en opløsning af folketinget, at denne erklærede sig for en bestemt modstander af en skattereform⁸.

Behandlingen i folketinget af forslagene begyndte 14. december 1875. Berg og Bojsen gik skarpt imod Københavns landbefæstning, skønt den først skulle gennemføres i anden række og kun som en lettere befæst-

5. Bojsen p. 30.

6. Se f. eks. Krieger 12. okt. 1875.

7. Ibid. 2. dec. 1875.

8. Ibid. 6. jan. 1876.

ning imod overrumpling. Man mente, at forslaget var for dyrt, og at det nemt kunne ende med at løbe op til 150 mill. kr., inden man var færdig. Mens Berg og Bojsen godt kunne se betydningen af søbefæstningen, så ville Holstein-Ledreborg, der under denne folketingsdebat virkede som en glimrende debattør for Venstre, slet ingen fæstninger have. Han mente, at man enten måtte være for eller imod fæstninger. Man kunne ikke gå ind for søbefæstningen og tage afstand fra landbefæstningen på samme tid. Man fristes næsten til at sige, at Holstein-Ledreborg her havde et »renere« venstrestandpunkt end Bojsen og Berg! Den videre behandling henvistes til hærlovsudvalget.

Udvalget afgav betænkning 4. februar 1876, og venstreflertallet tilbød lige som det foregående år en bevilling en gang for alle på 30 mill. kr. til forsvarsforanstaltningerne på betingelse af, at midlerne fremskaffedes ved en formue- og indtægtskat. Forskellen på Venstres »forsvarstilbud« i 1875 og 1876 var blot, at man i det sidste havde flyttet 3 mill. kr. fra posten »flådens udvikling« over til posten »flydende fort«, som man nu tilbød *to* af. Haugner gør opmærksom på, at folketingets flertal pointerede, at de to flydende forter delvis skulle anvendes til forsøg, således at man kunne få erfaring med dette våben⁹. De fem flydende forter, som Venstre havde erkendt, at der behøvedes til at befæste København effektivt mod søsiden, skulle bevilges over de årlige budgetter og var således ikke med i »tilbuddet«. Tages dette med i betragtningen, kommer Venstres »forsvarstilbud« faktisk op på ca. 45 mill. kr.!

Udvalgets mindretal gik ind for regeringens forslag og anbefalede, at man påbegyndte en fuldstændig landbefæstning af hovedstaden. Med hensyn til indkomstskatten herskede der uenighed hos mindretallet. Dinesen, Gad og Termansen stillede forgæves et kompromisforslag, der indebar, at regeringen i *næste* samling skulle fremkomme med et skatteforslag.

Estrup udtalte sig bestemt mod indkomstskatten, og Haffner ville ikke vide af de flydende forter.

Det er ejendommeligt at se, hvorledes regeringen og dele af Højre nu får alle »sagkyndige« af hus for at nedgøre betydningen af de flydende forter, et projekt, som siden 1872 var blevet rosende omtalt af flere militære kommissioner¹⁰. Efter at Venstre havde adopteret ideen, var der ikke det, som ikke var galt ved disse flydende forter!

2. behandlingen af Venstres forslag sluttede med, at overgangen til

9. Haugner p. 57.

10. Se f. eks. Bajer: Befæstningsfrågan . . . p. 21 f.

3. behandling blev vedtaget 17. februar med 53 stemmer mod 40. Det var før denne afstemning, at Berg under et angreb på planerne om en befæstning af København til landsiden udtalte, at Venstre ville arbejde hen mod noget, der var vigtigere end Københavns befæstning, »nemlig at skabe et Dannevirke i enhver dansk mands bryst«, og han lukkede af for videre forhandling ved at udtale, at selv om man var blevet enig med regeringen om forsvarsforanstaltningernes beskaffenhed, så nærrede folket en sådan mistillid til den siddende regering, at det simpelthen ikke turde betro denne de mange mill. kr.¹¹. At der var ved at ske en politisering af forsvarsdebatten var nu tydeligt!

Efter 3. behandlingen blev forslaget vedtaget med 71 stemmer imod 10 (!) og oversendtes derefter til landstinget. I dette ting returnerede Estrup den bold, Berg havde givet op med følgende skæbnesvangre udtalelse: »selv om det skulle lykkes at tilvejebringe enighed om selve forsvarsforanstaltningerne, så vil regeringen dog ikke kunne gå ind på, at iværksættelsen af disse forsvarsforanstaltninger gøres afhængig af vedtagelsen af en denne sag uvedkommende lov«¹². Kanonerne var hermed kørt i stilling på begge sider. Debatten synes nu at dreje sig om noget helt andet!

Et af de mest bemærkelsesværdige indlæg under landstingets behandling af sagen, var en tale af Andræ. Han talte kraftigt imod Københavns befæstning og dem, der ville gøre Københavns forsvar til landets forsvar. Således sagde han, at »skulle vi tale om, hvem der *ikke* vil forsvare riget, da tror jeg, man kunne vende våbnet mod dem, der vil opgive de to trediedele af landet uden at markere selv det mindste terræn.« Selv om Andræs tale også var vendt mod Venstre, så ramte den frygteligt hårdt hos Højre og især hos »fæstningsvennerne«. Her stod en højremand, der ikke alene var meget anset, men også repræsenterede den største sagkundskab på teknisk-militære spørgsmål og undsagde Københavns befæstning. Det er forståeligt, at Venstre senere ligefrem brugte dette Andræ-citat som et slags motto for dets forsvarsvenlighed i modsætning til Højre, der kun ville forsvare København.

Landstinget sendte forslaget i udvalg, der afgav betænkning 16. marts 1876. Højreflertallet sluttede sig til regeringens forslag og venstremindretallet til folketingets forslag. Efter at forslaget dermed var blevet bragt tilbage til sin oprindelige form med ubetydelige ændringer, vedtog landstinget det 23. marts med 29 stemmer mod 11. Forslaget sendtes derefter

11. R. F. 1875/76 sp. 1518-19.

12. R. L. 1875/76 sp. 678.

ter tilbage til folketinget. Et udvalgsflertal anbefalede her, at lovforslaget atter skulle fremsættes i den af Venstre foreslåede form. Dette vedtoges med 56 stemmer imod 39. Forslaget kom derefter til endelig afstemning i den oprindelige »folketingetsform«. Ved denne afstemning, der skete ved navneopråb, *forkastede* tinget sit eget oprindelige forslag med 47 stemmer mod 47!!

Der var sket der paradoksale, at den antimilitaristiske venstrefløj havde slået sig sammen med højremindretallet for at markere sin utilfredshed med, at Venstre ville strække sig *så langt* m. h. t. forsvarsbevillingerne¹³.

Situationen var hermed kaos. Folketinget havde forkastet såvel landstingets forslag som sit eget. Regeringen opløste efter dette folketinget og udskrev valg. I det kgl. åbne brev fra 30. marts meddeles det, at kongen har besluttet at opløse folketinget,

da Vi ikke anså det forsvarligt længere at udsætte påbegyndelsen af de nødvendige overordentlige foranstaltninger til forsvarsvæsenets fremme, og da der ikke har kunnet opnås overensstemmelse mellem folketinget og Vor regering om det dertil sigtende lovforslag, idet tinget foruden at forkaste den nødvendige og mest påtrængende af de overordentlige forsvarsforanstaltninger, nemlig Københavns beskyttelse mod søsiden ved tidssvarende faste søforter, har villet gøre påbegyndelsen af forsvarsforanstaltningerne afhængig af det i og for sig uantagelige vilkår, at en disse uvedkommende og under landets nuværende finansielle forhold unødvendig lov om en ny skat forud er vedtagen og trådt i kraft.

De to grunde, som blev givet til opløsningen, var altså, at oppositionen ville have *flydende* forter i stedet for *faste* ved Københavns søbefæstning, og at den ville have, at midlerne til de ekstraordinære forsvarsforanstaltninger skulle skaffes ved en mere retfærdig skattefordeling! Estrups officielle begrundelse for at gå imod indtægtsskatten var, at den var unødvendig, sålænge man rådede over en meget stor reservefond, hvorfra midlerne til forsvaret kunne skaffes.

Man kan med Bojsen undre sig over det tema, Estrup havde valgt at gå til valg på. I en artikel »Faste eller flydende?« i »Morgenbladet« udtrykte han sin forbavselse over, at valget ikke drejede sig om de flydende fortors mangler og fordele, men derimod om Københavns befæstning, idet det var denne, der lå bag det ene fort, regeringen ønskede på Middegrund¹⁴. Sagde man først ja til eet fort, ville alle de andre rundt

13. I Berg: Fra Rigsdagen p. 18 er navnene på de ni, der pludselig ændrede holdning, nævnt, i blandt dem er Winther og S. Kjær.

14. »Morgenbladet« 4. april 1876.

Monrad skriver i efterskriftet til Politisk Brev nr. 7, dat. 1. april 1876: »Kan hi-

om København såvel til landsiden som til søsiden følge efter. En fuldstændig befæstning omkring København vil »indsnævre blikket og følelsen i stedet for at udvide; den gør Danmarks forsvar *københavnsk* i stedet for at gøre det *nordisk*.«

Såvel de flydende forter som formue- og indtægtsskatten viste sig at være glimrende agitationsobjekter for Venstre i den valgkamp, der fulgte. Valget fandt sted 25. april, og det forbausser ikke, at Venstre ved dette vandt 16 mandater, således at dette parti havde 71 stemmer ud af folketingets 102.

Gustav Philipsen skrev i 1907 i »Det ny Aarhundrede«, at »valget var et meget kraftigt antimilitaristisk votum fra vælgerne, stærkere end måske Venstre i sin daværende sammensætning ønskede det«, og at Hørrups politik blev født ved dette valg¹⁵. Dette synspunkt må imidlertid tilbagevises! Det er rigtigere, når P. Munch skriver, at valget »blev et valg om militærvæsenet og navnlig om fæstningen«, idet det nemlig var denne, der klart blev sagt nej til, men ikke til militærvæsenet som sådant – tværtimod kan man næsten sige¹⁶. Kun hvis man sætter fæstningstanken lig med militarisme, kan Philipsens synspunkt opretholdes. Sandheden turde nemlig være den, at det danske folk ved valget i 1876 måske aldrig hverken før eller siden har vist sig så forsvarsvenligt! Det stemmer også ret godt med, at den antimilitaristiske tendens i Venstre i slutningen af 1870'erne efter dette valg til en vis grad uddøde og først atter dukkede frem i 1880'erne¹⁷.

b. Estrup lader forsvarsspørgsmålet falde

Efter valget trådte rigsdagen sammen den 15. maj til en overordentlig samling. Regeringen fremsatte det af landstinget vedtagne forslag til befæstninger. Ved fremlæggelsen den 18. maj udtalte Estrup, at regeringen havde anset det for dens pligt, forinden den lod en så vigtig sag falde, at forsøge at nå til enighed med folketinget – men det skulle altså være på regeringens betingelser!

Venstre, der højlydt undrede sig over at se de samme mænd på taburetterne efter et så eklatant nederlag, foreslog, at der nedsattes et udvalg, som skulle forhandle med regeringen på grundlag af »forsvarstilbuddet« på de 30 mill. kr. – altså på folketingets betingelser. Regeringen

storien opvise et eksempel på, at vælgermassen nogensinde er blevet kaldet til at udtale sig om et sådant teknisk spørgsmål?«.

15. Det ny Aarhundrede 1906-07 II p. 143 ff.

16. Schultz V, p. 277.

17. Se Hvidt, p. 67.

ønskede ikke at forhandle med et sådant udvalg, da den ikke under nogen omstændigheder hverken ville basere Københavns søbefæstning på flydende forter eller lade midlerne fremskaffe ved en indkomstskat.

Folketingets udvalg blev dog nedsat alligevel og afgav betænkning den 18. juni. Højremindretallet foreslog et kompromisforslag, der indebar en bevilling på 37 mill. til såvel *faste* som *flydende* forter til Københavns søbefæstning; et forslag, der var overordentlig sagligt begrundet. Venstreflertallet derimod foreslog at standse behandlingen og i stedet vedtage følgende motiverede dagsorden:

Idet folketinget udtaler, at det er villigt til at bevilge et beløb af ca. 30 mill. kr., tilvejebragt ved en skat på indtægt og formue, til gennemførelsen af en formålstjenlig forsvarsplan, der udelukker Københavns befæstning ved faste værker og medtager et militært støttepunkt i Jylland – går tinget over til den næste sag på dagsordenen.

Forslaget blev vedtaget med 62 stemmer imod 24. Det kunne vist ikke have været sagt tydeligere. Udtalelsen var så at sige Venstres fortolkning af valgsejren i april. Man havde utvivlsomt store dele af befolkningen bag sig med denne udtalelse. Dagen efter vedtagelsen af denne dagsorden, den 24. juni, vedtog folketingets 71 venstremænd, medens højremændene udvandrede, en erklæring, som gav udtryk for, at en regering, der udelukkende var et udtryk for landstinget, men ikke søgte sin styrke i et tillidsforhold til folketinget, var ude af stand til at løse de opgaver, der var af største og mest indgribende betydning for samfundet. Samme aften sluttede samlingen!

c. Strategidebatten politiseres

Ved disse begivenheder fødtes det »uvorne drengébarn forsvarssagen«. Der var fra begge parter under samlingen 1875/76 kommet udtalelser, som tydeligt viste, at strategi- og forsvarsdebatten ville blive udnyttet politisk og brugt i Venstres kamp for at få magten, og for Højres vedkommende for at beholde den. Estrup lod forsvarsspørgsmålet falde, et spørgsmål, han kort forinden havde erklæret for uopsætteligt og havde opløst folketinget på. Denne handling var startsignalet på »forsvarssagen«. Der var nu ingen tvivl om, at Estrup ville bruge forsvaret og særlig Københavns landbefæstning til at betvinge Venstre politisk med. Midlet var ham underordnet! På den overordentlige samling 1876 faldt maskerne! For at bruge Hørups meget hårde ord, så var Estrup som en mand, »der har kastet fædrelandets forsvar i grams på en valgdag, som man kaster en håndfuld skidne penge på et spillebord, for derefter at drive over til en anden sport, da han havde tabt indsatsen.«

Det er på den anden side klart, at begge parter omhyggeligt havde sørget for at spærre vejene for hinanden videre frem; bl. a. må de tidligere refererede udtalelser om regeringen, som folket ikke turde betro så mange penges forvaltning, selv om der skulle opnås enighed om de enkelte poster i forsvarsplanen, som Berg kom med, have virket stærkt udfordrende på regeringen og Højre. Hvem af parterne, der startede med at udnytte strategidebatten politisk kan vel ikke siges, men ved Estrups handling var den imidlertid blevet *politiseret*. Med dette udtryk menes her, at formålet med strategidebatten så at sige var blevet »udskiftet«, selv om debatten bibeholdtes. Målet havde fra starten været at løse Danmarks strategiproblem, og dette havde man diskuteret på et »sagligt« grundlag i et par år. Begivenhederne i samlingen 1875/76 bevirkede imidlertid, at striden gik op i den overordnede politiske strid om parlamentarismens indførelse og folketingets præferencestilling, som billedligt talt »iførte sig« argumentationen fra den militære strategidebat. Man blev stadig ved med at tale om folkevæbning og Københavns landbefæstning, men man mente i virkeligheden noget helt andet dermed!

Ovenstående opfattelse samstemmer med den, som den nationalliberale folketingsmand og energiske forkæmper for forsvarssagen, oberst N. P. Jensen, gav udtryk for på tærsklen til provisorieårene. Han mente i 1883, at ministeriet Estrup bar skylden for at have »politikeret« forsvarsspørgsmålet og tilføjet dette ubodelig skade ved at opløse folketinget i 1876 og derved gøre forsvarsspørgsmålet til et politisk kampspørgsmål mellem partierne¹⁸.

Estrup forsøgte senere, Krieger mener efter tilskyndelse fra C. Ploug gennem Frijs¹⁹, at moderere sine udtalelser om at lade forsvarsspørgsmålet falde derhen, at han havde ment, at den nu i stedet måtte gennemføres stykkevis. Men det nyttede ikke noget. Estrups politik var blevet demaskeret, der var ingen vej tilbage for ham, han havde valgt det afgørende brud!

8. Venstres strategi- og forsvarsopfattelse. Venstre og sagkundskaben

Efter at strategidebatten i 1876 var blevet politiseret, vil det være vanskeligt at karakterisere de to partiers eller partigruppernes strategiopfattelser. Kampen var for og imod Københavns befæstning, men da denne nu kun så at sige havde symbolsk betydning, var der ingen af parterne,

18. Ministeriet og Forsvarssagen belyst af Kjendsgerningerne, 1883, p. 6 f. – Se også Hvidts opfattelse i Hvidt, p. 205.

19. Krieger.

som strategisk begrundede deres standpunkter! I perioden 1872–76 er det derimod muligt at tale om en forsvars- og strategiopfattelse hos partierne, i hvert fald for Venstres vedkommende.

Højre og Mellempartiet, der jo i denne periode heller ikke dannede egentlige partiorganisationer, formulerede ikke selvstændige strategiopfattelser. Disse grupper fik deres standpunkter i debatten gennem de til tider meget personlige synspunkter, som deres militære medlemmer hævdede. Ved at de fleste officerer var f. eks. højremænd, blev disses synspunkter Højres.

Selv om det til en vis grad kan hævdes for alle tre partigrupperinger, Højre, Mellempartiet og Venstre, at strategiopfattelsen udgik fra meningsdannende personer eller kredse, så var der især for Venstres vedkommende tale om en partimæssig meningsdannelse i moderne betydning. Da perioden 1872–76 er Det forenede Venstres storhedstid, blev den forsvars- og strategiopfattelse, partiet hævdede, i vid udstrækning udtryk for *et samlet synspunkt*, der som sådan støttedes af de forskellige fraktioner.

Det ses tit hævdet, måske inspireret af 1880'ernes stærkt politiserede debat, at Venstre egentlig ikke havde nogen forsvars- og strategiopfattelse, i modsætning til regeringen og Højre, der jo havde »sagkundskaben« på sin side. Hvidt karakteriserer således Venstres forsvarspolitik i disse år med et citat fra Krieger, i hvilket denne siger, at »øjensynligt ligger Venstres hele styrke i negationen; det positive, det skal frembære, er kun affald fra Tscherning og Grundtvig«¹. Kriegers bemærkninger stammer fra januar 1873 og er nedskrevet i anledning af behandlingen af de militære organisationslove, og altså ikke ved behandlingen af forsvarsplanerne. Citatet karakteriserer Venstres usikkerhed også med hensyn til de strategiske spørgsmål i begyndelsen af 1873, således som Bojsens meget svævende tale, der tidligere er omtalt, er et udtryk for. Men citatet vil ikke kunne karakterisere Venstres forsvarspolitik i hele perioden 1873–76, idet Venstre fra 1874 gik overordentlig konstruktiv til værks.

Bruger man Kriegers bemærkninger til at betegne Venstres forsvarspolitiske indsats, er det klart, at partiets »forsvarstilbud« fra 1875 og 1876 vil volde vanskeligheder, fordi det slet ikke synes at passe ind i sammenhængen. Samtidige højremænd og nationalliberale mente at have gennemskuet Venstre; forslaget var kun stillet, fordi man vidste, at regeringen ikke ville acceptere det, og at man derved ville have et glimrende

1. Hvidt p. 43 f. Citatet fra Krieger 23. jan. 1873.

udgangspunkt i en valgkamp, da det ville være muligt at spille på Højres øjensynlige ulyst til at bevilge penge til forsvaret! ². Hvidt mener også, at det var taktiske hensyn, der gjorde sig gældende, og mener også: »at det . . . delvis var af taktiske grunde, at Venstre fremhævede flådens betydning frem for hærens, må anses for givet; derved borede det en kile ind mellem hærens og flådens officerer og kunne måske opnå, at få flådens »sagkyndige«, der ikke var ubetingede tilhængere af Københavns landbefæstning, over på sit parti« ³. Hos Haugner hedder det også, at da landbefæstningen blev et symbol for bevillingskrænkelsen, blev flåden og tildels søbefæstningen den modvægt, som forsvarsvenlige venstremænd benyttede i agitationen ⁴. Det synspunkt, som bl. a. Haugner og Hvidt hævder, skal der her sættes spørgsmålstegn ved!

I ethvert ideologisk parti, der især er bygget op på en enkelt mands tanker og meninger, vil der på et vist tidspunkt opstå et dilemma, fordi man skal tage stilling til problemer, som ophavsmanden til ideologien ikke har forudset og derfor ikke har udtalt sig om. Følgen vil blive, at ophavsmandens skrifter og taler bliver endevendt for om muligt at finde en løsning, der vil være i den pågældendes ånd. Som en naturlig følge af dette vil der også opstå en strid om, *hvad* ophavsmanden *egentlig* mente og hvem, der er de rette til at fortolke hans skrifter ⁵. Netop dette dilemma indtrådte for grundtvigianerne med hensyn til forsvars- og strategiproblemet. Dette opstod jo først i og efter 1872, samtidig med Grundtvigs død! Dilemmaet, som voldte mange grundtvigianere vanskeligheder, får man et levende indtryk af i et brev, som pastor F. E. Bojsen (Frede Bojsens fader) skrev til Høgsbro i 1876, hvori det hedder:

Det har været en umådelig streng rigsdagssession for mig, thi det forsvarsvæsen er mit ømme punkt. Jeg har så ofte tænkt på, hvorledes Grundtvig ville have stillet sig til denne sag. Det har for mig en umådelig betydning ⁶.

Man kan levende sætte sig ind i pastor Bojsens ideologiske kvaler! Meget var det nemlig ikke, Grundtvig havde sagt om forsvaret og den strategi, der burde anlægges.

I en tale i den grundlovgivende rigsforsamling havde Grundtvig udtalt sig om *den almindelige værnepligt* ⁷. I talen gik han imod denne, fordi

2. Se f. eks. N. P. Jensen II p. 49. Hvidt passim.

3. Hvidt p. 68.

4. Haugner p. 40 f.

5. Se Lindberg. Forordet, hvem er de rette arvtagere af Grundtvigs synspunkter?

6. Høgsbro II, 20. marts 1876.

7. Lindberg p. 158 ff.

den indebar *den stående hær, sessionsvæsenet, garnisonstjenesten og kasernefængslet*, med eet ord *den unaturlige krigstand i fredstid*⁸. »Var talen ... om almindelig *folkevæbning* og *alle* voksne karles hjemlige våbenøvelse i fredstid med forpligtelse til, når Fædrelandet truedes, på første opråb at samles under Dannebrog og byde fjenden spidsen ... da skulle ingen tale ivrigere *derfor* end jeg ...«⁹. En stående hær ville i sig selv indebære noget offensivt og en folkevæbning noget defensivt. Sit synspunkt sammenfattede Grundtvig i ordene: »Ingen almindelig værnepligt med trældom, men folkevæbning med frihed«. Det i denne tale fremsatte stemmer nøje overens med de udtalelser fra Grundtvig om forsvaret, som »Morgenbladet« i begyndelsen af 1875 gengav fra en ikke holdt tale af Grundtvig.

Høgsbro kunne også acceptere, at dette havde været »Grundtvigs syn på forsvaret«. Dette giver han udtryk for i det brev, hvormed han besvarede det ovenfor citerede af pastor Bojsen, og som vi er så heldige at have bevaret ordlyden af. Brevet er nemlig også et vigtigt vidnesbyrd til forståelsen af Venstres strategisynspunkt, således som det blev hævdet i denne periode. I brevet hedder det:

Kære Pastor Bojsen ... Med hensyn til hærordningen kan vi trygt stole på at have haft Grundtvig med, da han var en afgjort modstander af garnisonslivet og den overdrevne militære tvangsøvelse og en bestemt tilhænger af folkevæbningstanken. Københavns befæstning har Grundtvig tidligere været en ven af, men han har ganske vist ingensinde tænkt sig anlæg af så udstrakte forter og fæstningsværker, som der nu er tale om, og som vil binde hele hæren til København, lægge de andre landsdele blot og selv i fredstid kræve en forlængt garnisonstid af hele landets mandlige ungdom i en så fordærvet by som København. Han lagde altid fortrinsvis vægt på flåden (!) og havde meget imod, at man siden krigen syntes at give hæren overvægten på flådens bekostning. Dette ved jeg så meget sikrere, som jeg netop ikke kunne følge ham i denne henseende og derfor også har haft megen betænkelighed ved at stemme for Deres søns forslag om at gå bort fra den tidligere vej og lægge vægten på flåden¹⁰.

Brevet giver Venstres forsvarspolitik i denne periode i en nøddeskal!

a. Forsvarsplanen af 1866, Tscherning og Raasløff

Med Grundtvigs udtalelser om folkevæbning og den ånd, der skulle være tilstede, hvis landet skulle kunne forsvares, var udgangspunktet givet for Venstre i dets syn på forsvaret. Følgen af dette var bl. a., at man

8. Ibid. p. 160 f.

9. Ibid.

10. Høgsbro II, 24. marts 1876.

fik sendt Frede Bojsen til Schweiz for dér at studere folkevæbning, således at man var »rustet« til den forestående revision af de militære organisationslove, som man ville påvirke i den grundtvigske retning.

Selv om Bojsen og dermed Venstre nogenlunde havde fundet sit standpunkt m. h. t. hærorganisationen, hvad der gav sig udtryk i den betænkning fra folketings hærlovsudvalg, som kom i samlingen 1872/73, og som udelukkende var Bojsens værk, så havde man åbenbart ikke været forberedt på de strategiske spørgsmål, der kom op i forbindelse med Thomsens befæstningsforslag. Følgen var som omtalt en stor usikkerhed, som Venstre fik tilsløret ved at sende forsvarsplanen i finansudvalget! Den eneste strategiske grundsætning, Venstre kunne tolke ud fra Grundtvigs udtalelser var i grunden kun *det defensive princip*.

For Venstre og Bojsen kom forsvarskommissionen af 1866, Tschernings tanker og – general Raasløffs forsvarsplan til at betyde overmåde meget.

Forsvarsplanen af 1866 (eller af 1867 som den også ses benævnt) gik som tidligere omtalt ud på, at da man ikke mere kunne være sikker på herredømmet til søs, måtte landet deles i to strategiske dele ved Store Bælt som en konsekvens af dette. Hver af de to dele skulle så at sige have sit selvstændige forsvar. Måske har det betydet noget, at venstremænd i denne kommission selv havde været med til at udforme strategien. I hvert fald blev strategien af 1866 energisk hævdet af venstremænd. Tscherning var således til sin død en varm fortaler for den. Kaptajn C. Th. Sørensen, der senere kom til at spille en rolle som »Venstres sagkundskab«, ses allerede tidligt at have hævdet denne strategiopfattelse¹¹, ligesom der findes adskillige eksempler på, at denne var Bojsens strategiske udgangspunkt¹². I »Dansk Folketidende« skrev Bojsen f. eks.: »Ved at grunde forsvaret på muligheden af, at forbindelsen mellem landsdelene kan blive afbrudt, grunder man det på selve landets strategiske natur; og det strategiske er næsten lige så uforanderligt som den geografiske form.«¹³ Ethvert strategisk system, der ikke byggede på dette grundlag, var efter Bojsens mening falsk.

Når Venstre i sine flertalsbetænkninger i 1875 og 1876 gik ind for »Sjælland som Danmarks naturlige fæstning«, gik det ind for den alment accepterede sømilitære strategiopfattelse¹⁴. Sætningen og den strategiop-

11. Se artikelserien i »Dansk Folketidende« »Om Danmarks Landforsvar« – af en tilhænger af Planen 1867, som menes skrevet af C. Th. Sørensen.

12. Se f. eks. artiklen »Rigets Fæstning« i »Morgenbladet« 11. jan. 1876.

13. »Dansk Folketidende« 14. april 1876.

14. Johansen p. 27.

fattelse, den giver udtryk for, synes imidlertid også at være resultatet af et kompromis mellem Berg og Bojsen¹⁵. Den sidstnævnte gik som nævnt ind for 1866-grundlaget, mens den førstnævnte åbenbart ikke kunne frigøre sig fra den enorme betydning hovedstaden trods alt havde, hvorfor han mente, at Sjælland i realiteten betød mere for landets eksistens end Jylland-Fyn, fordi det var det eneste sted, det ville være muligt at opretholde et forsvar, som ikke blev løbet over ende med det samme. Når Bojsen kunne gå ind på, at hovedvægten blev lagt på Sjælland, var det dels, fordi det ikke stred imod strategien af 1866, og dels, fordi der til forslaget blev knyttet planen til en stærk udvikling af flåden. Dette sidste erkendte Berg også nødvendigheden af. Bojsen fralægger sig udtrykkeligt i sine erindringer ansvaret for den »berømte sætning« om Sjælland som Danmarks naturlige fæstning. Tanken var ingenlunde ny; Højre havde længe hævdet synspunktet, og i en artikelrække »Om vort Søforsvar«, som Høgsbro bragte i foråret 1870, skrev han bl. a. »folketinget har fulgt regeringen i det håb, at vi i Sjælland skulle have en slags naturlig fæstning«¹⁶. Som tidligere nævnt brugte Thomsen vendingen til at karakterisere den strategi, der lå bag hans forslag i 1873, nemlig den sømilitære strategiopfattelse. Udtrykket havde Venstre imidlertid – meget karakteristisk – fra Raasløff. Bojsen skrev i 1879 i »Dansk Folketidende«, at sætningen oprindeligt stammede fra Raasløffs forsvarsplan (!)¹⁷.

En nøje gennemgang af Venstres forsvars- og strategiopfattelse vil afsløre, hvor meget Raasløffs strategitanker betød for Venstre. Der er tidligere her gjort rede for Raasløffs strategisyn, og det må indrømmes, at det passer som hånd til handske i Venstres grundtvigianske forsvarsprincip. Raasløff hævdede jo netop det defensive princip, den mobile hær (det, der kom nærmest folkevæbningen), kystforsvaret bl. a. i form af monitorer og små billige kanonbåde (Raasløff gik skarpt imod de store panserskibe), Københavns søbefæstnings betydning og sidst, men ikke mindst – nedlæggelse af Københavns landbefæstning (Raasløff tog initiativ til at sælge fæstningsområdet omkring København) (sic!). At opremse hovedpunkterne i Raasløffs strategiopfattelse er som at opremse Venstres forsvars- og strategiopfattelse!

Kendskabet til Raasløffs ideer og deres videre udbredelse hos Venstre kan meget vel tænkes at være sket bl. a. gennem den hos Hvidt

15. Se Bojsen p. 67 f. »Allerede den berømte sætning om Sjælland som landets naturlige fæstning var en indrømmelse i tendensen«.

16. Hvidt p. 53.

17. »Dansk Folketidende« 21. nov. 1879.

omtalte artikel af Høgsbro fra 1870¹⁸. I denne artikel hævdes alle Raasløffs ideer med hensyn til Sjællands forsvar, kanonbådernes betydning og de muligheder, der ligger i det nye torpedovåben.

I en artikel i »Dansk Folketidende« i 1874 siges det om dem, der går ind for Københavns befæstning og store panserskibe, at de må »altså anse sig for mere sagkyndige end f. eks. general Raasløff, ti han anså det for aldeles urigtigt at befæste København fra landsiden og at bygge større krigsskibe end med 12 fods dybgående.«¹⁹ Raasløffs ord var altså uigendrivelige sandheder for venstremændene! Dette stemmer også udmærket med, at Venstre ret tidligt tog parti for Raasløffs kanonbåds-ideer og derved kom til at blande sig i den interne strid mellem de to skoler inden for søofficererne. Denne strid var jo ligefrem startet af Raasløff!

Venstremændene synes at have været helt bjergtaget af denne Raasløff og hans strategiopfattelse. Interessant er det, når Krieger i det hektiske forår i 1876 gengiver en udtalelse fra »Kreuz-Zeitung«, en tysk avis, hvori Raasløff betegnes som Danmarks eneste redningsmand²⁰. Hvor meget Raasløff selv har været klar over den indflydelse, han øvede på mændene i Venstre, eller hvor meget han selv har forsøgt at intrigere, vides ikke. Krieger skriver i hvert fald lidt senere hen i det samme forår, at »man er her i visse kredse tilbøjelig til at tro, at Raasløff sidder (i udlandet!) og venter på gennem Venstre at få en kaldelse« (!)²¹.

En enkeltperson, hvis tanker også kom til at betyde noget for Venstre i dets forsvarsopfattelse, var Tscherning og hans tanker om at gøre København til en fra alle sider åben by. Tscherning mente, at byens »strategiske betydning« kun lå i, at man dér havde placeret alle de militære depoter; geo-strategisk lå den dårligt, og dens strategiske vigtighed var af kunstig natur. Planen synes vanskelig at realisere, men da Venstre blev gjort bekendt med Jøhnkes »flydende forter«, et projekt, der i øvrigt også byggede på det defensive princip, kanonbåde og torpedovæsenet, tog Venstre ideen op igen, da den nu synes realisabel! De flydende forter gjorde det muligt »at flytte søbefæstningen«, når man havde fået etableret København som en åben by.

b. Jøhnke og de flydende forter²²

I 1872 nedsattes en søminekommission fælles for hæren og flåden. I

18. Ibid. 18. marts 1870.

19. Ibid. 11. dec. 1874.

20. Krieger 18. marts 1876.

21. Ibid. 25. maj 1876.

22. Tegninger og oplysninger i Marinens Kortsamling, Reg. 154 a, XXXVI nr. 81,

denne havde bl. a. premierløjtnant F. H. Jøhnke sæde. Kommissionen beskæftigede sig bl. a. med, hvorledes man kunne sikre København til søsiden. Jøhnke indsendte til behandling i kommissionen et »udkast til et flydende fort med minestation«. Forslaget gik ud på at løse hovedstadens befæstningsproblem til søsiden ved minefelter, der skulle bevogtes af armerede minestationer (flydende forter). 4 flydende forter skulle dække de nordlige indløb, 1 det sydlige. Efter at forslaget – med visse ændringer – var blevet behandlet i søminekommissionen samt tilføjede i en særlig kommission, der afgav betænkning i 1874, udtalte såvel marineministeriet som krigsministeriet rosende og anerkendende ord om projektet. Jøhnke modtog fra begge ministerier et pengebeløb som en anerkendelse. I 1876 udsendte Jøhnke en lille pjece om »Flydende Forter«.

Da Jøhnkes idé blev en af grundpillerne i Venstres strategiopfattelse, er det af interesse at komme til klarhed over, hvilken forbindelse, der var mellem Venstre og Jøhnke. Det er ovenfor blevet refereret, hvorledes Jøhnke var kommet i modsætningsforhold til Carstensen og den offensive sømilitære skole. Hvor meget har Jøhnke imidlertid selv bidraget til, at Venstre optog hans idé? I en redegørelse, som Jøhnke har efterladt sig, nedskrevet 1898, hedder det:

I 1875 forberedtes den første anskaffelse af whiteheadske torpedoer. Det skyldtes vistnok i nogen grad mig, at der hurtigt af rigsdagen gaves en stor bevilling i dette øjemed, idet jeg i et foredrag om torpedoer, som jeg holdt for rigsdagens Venstre efter daværende direktør Ravns anmodning, meget indtrængende anbefalede sagen. Det vil måske endnu være i erindring, hvor stærk en misfornøjelse, der fra flere sider kom til orde imod mig i anledning af dette foredrag og af min udgivelse af pjecen »Flydende Forter«, en misfornøjelse, der, som det sikkert nu vil indrømmes, savnede al grund. Man overså eller var ubekendt med, at mit foredrag havde til hensigt at støtte vedtagelsen af en stor og nødvendig bevilling, at foredraget blev holdt efter udtrykkelig tilladelse af marineminister Steinmann, og at ligeledes direktør Ravn – under 9. maj 1876 – skriftligt havde givet mig ministeriets sanktion til udgivelsen af den nævnte afhandling . . . da planen, der var fremsat i pjecen om de flydende forter, af Venstre blev benyttet som politisk program – en benyttelse, for hvilken jeg i hvert fald var uden ansvar (!), blev den i forvejen på visse hold fremtrædende misstemning imod mig ikke mildere . . . «²³

Rigsarkivet. Udkast til et flydende fort med minestation af premierløjtnant af flåden Jøhnke. Dateret 23. nov. 1872 – tillige med betænkning over bemeldte udkast afgiven af den for hæren og flåden fælles søminekommission 20. feb. 1873, samt et indlæg af Jøhnke 13. febr. 1873. Foruden denne trykte betænkning henvises til: F. H. Jøhnke: Flydende Forter, Kbh. 1876, F. H. Jøhnke: Min Virksomhed i Marinen fra 1870, i Rigsarkivet, samt lægget »Flydende Forter« i pk. nr. 54 i Marineministeriets Afl. 1914, Rigsarkivet.

23. Jøhnkes redegørelse i Rigsarkivet, jfr. note 22.

Man kunne af denne redegørelse, der har været forseglet indtil 1965, være tilbøjelig til at tro, at kontakten til Venstre var sket ved det omtalte foredrag. Dette kan imidlertid ikke være tilfældet; kontakten må være sket før. Redegørelsen indeholder i øvrigt adskillige unøjagtigheder og giver i det hele taget et uvederhæftigt indtryk! Venstre og Jøhnke må have haft kontakt med hinanden på et tidligere tidspunkt. I Bojsens erindringer finder man følgende passus: »i denne vinter (1874-75), da jeg boede i Amaliegade 6 . . . var jeg mest beskæftiget med forsvarssagen, såvel hærloven som fæstningsloven . . . Når jeg om morgenen kom hjem fra ridning, sad kaptajn Jøhnke ofte og ventede på mig – han gik der forbi daglig på vejen fra Nørrebro til Værftet. Den lille tjener lukkede ham ind, og så drøftede vi forsvarssagen og særlig planen med de flydende forter« (sic!). Her i Amaliegade kom Berg og de øvrige venstremedlemmer af hærlovsudvalget, og her blev Venstres forsvars- og strategiopfattelse til. At venstremændene har plejet omgang med Jøhnke såvel før som efter 1875, turde være hævet over enhver tvivl²⁴. Jøhnke blev da også marineminister i det første venstreministerium.

At Venstre med sit forsvarstilbud har villet bore en kile ind mellem hæren og flåden for at udnytte uenigheden, er nærmest utænkeligt. Kilen blev, hvis dette skulle være tilfældet, plantet det mest uheldige sted, der tænkes kan! Venstre kom nemlig ikke til at blande sig i striden mellem hæren og flåden, men i den interne strid inden for de sømilitære kredse, mellem den defensive og offensive skole. Hvor farligt dette var, hvis det var uenigheden mellem hæren og flåden, Venstre ville udnytte, må Jøhnke have foreholdt »strategismedene« i Amaliegade! På lang sigt fik dette, at det fremsatte »forsvarstilbud« havde været et indlæg i den interne strid i søværnet, til følge, da strategidebatten politiseredes, at hele den offensive skole af søofficerer med Carstensen i spidsen blev kastet i armene på »fæstningsvennerne«, som de af et inderligt hjerte hadede. Over for den aktivitet, »fæstningsvennerne« udøvede, var disse søofficerer magtesløse, og den endelige udgang af alt dette blev, at flåden blev stedbarn igennem alle provisorieårene og nærmest indtog en passiv stilling i striden om forsvaret i slutningen af forrige århundrede.

24. Muligvis er Bojsen og dermed Venstre kommet i forbindelse med Jøhnke gennem grev Holstein-Ledreborg. Se således Bojsens aldrig offentliggjorte nekrolog over grev Holstein i *Hist. Tids.* 10. Rk. 4. bd. p. 348.

I *Dansk Biogr. Leksikon* skriver Niels Neergaard, der jo kendte Bojsen særdeles godt, at »i marinespørgsmål plejede (Bojsen) et nært samarbejde med daværende kaptajn, senere marineminister Jøhnke«.

Jøhnke ses også på et fotografi sammen med venstrefolk til middag hos Bojsen 1899, se Bojsen p. 496 – om middagen se *Høgsbro II* p. 280.

De turde ikke gøre for kraftig modstand mod befæstningen af København, som de fandt tåbelig, af frygt for at blive udskreget som venstremænd alle til hobe²⁵! Ville Venstre have haft de dominerende og ledende i flåden i tale, skulle det have gået ind for store panserskibe! Derfor var et frieri uden disse skibe på forhånd sikker på at få en kurv som resultat.

I maj 1876 kom Jøhnkes pjecce om de flydende forter. Emnet var nu blevet dagligt samtaleemne, og kulminationen nåedes, da de flydende forter blev angivet som den ene grund til opløsningen af folketinget. Valgkampen dette år drejede sig i høj grad om disse »forter«, og Venstre beklagede stærkt, at pjecen ikke var kommet inden valgkampen, idet man mente, at den ville have givet et par mandater ekstra. Så vidt det kan ses, er Jøhnke den eneste »sagkyndige«, Venstre i 1874–75 har plejet omgang med; der er i hvert fald intet belæg for, at general Stiernholm skulle have været Venstres rådgiver til befæstningsforslaget, således som Hvidt skriver²⁶.

c. Frede Bojsen, »Venstres forsvarsminister«

Den, der formede og samlede Venstres strategi- og forsvarsopfattelse i årene 1873–76, var par excellence politikeren Frede Bojsen. »For så vidt har ordet om sablen og den bløde hat taget rigtigt mål af Bojsen. For ham var virkelig hæren og højskolen i forbund med hinanden. Begge var de folkeopdragelse, begge rummede de samme lighedsfordring, og begge skulle de løfte bonden over almuens horisont,« som E. Henrichsen rammende skriver²⁷. Såvel den teologiske som den militære uddannelse, Bojsen havde gennemgået, gjorde ham vel skikket til at forme og bære Venstres strategiske opfattelse.

Bojsen selv betonedede flere gange nødvendigheden af et forsvar og eksistensen af et »forsvarsinstinkt«, der var *conditio sine qua non* for det nationale liv. Dette var ikke kun »et middel«, men intet mindre end realisationen af nationalfølelsen. Bojsen var som grundtvigianer imod en stående hær, befæstninger og alt, hvad der smagte af »en unaturlig krigsstand i fredstid«. I Venstre var der jo tradition for sparsommelighed

25. Se f. eks. bemærkningerne hos Ingvard Kieler: *Førende Konservative og Nationale Skikkelser 1864–94*. Bd. I. Tønder 1924 p. 170 f.

26. Hvidt p. 54. I en fodnote henvises der til en side i Bojsens erindringer (afskriften). Det har imidlertid ikke været muligt i de udgivne erindringer at finde oplysninger om Stiernholm i denne forbindelse.

27. Henrichsen: *Mændene fra Forfatningskampen I*, p. 189.

i statens tjeneste, men det var ikke af den grund, at Bojsen ingen befæstninger ville have. Forsvaret som »institution« stred simpelthen imod hans livsanskuelse. Om hvorvidt man kan påstå, at Bojsen ikke kunne se nytten af forsvaret, afhænger i høj grad, om man opfatter »forsvaret« som »begreb« eller som »institution«²⁸. Det første kunne Bojsen utvivlsomt se nytten af, men ikke af det andet.

Et hoveddokument til Bojsens strategiopfattelse og dermed til Venstres i denne periode er en artikel, som han skrev i »Dansk Folketidende« i 1879²⁹.

Artiklen er fremragende og meget klar i sine strategiske ræsonnementer. Bojsen gør meget nøje rede for, hvorfor forsvaret af strategiske grunde ikke skal placeres i København, og hvorfor 1866-strategien er den eneste rigtige, og hvad han lægger i sætningen »Sjælland er Danmarks naturlige fæstning.« Denne sætning opfatter Bojsen ikke som værende ensbetydende med, at Sjælland er lig med Danmark, »fordi en enkelt landsdel særlig egner sig til forsvar, behøver det øvrige land, hverken direkte eller indirekte at lades forsvarsløst.«

Bojsen gør rede for, hvorfor hovedvægten skal lægges på flåden. Vores indre farvande er som skabt til »guerillakrigen til søs«, og rent opdragelsesmæssigt, så får ungdommen mere ud af sølivet end det lumre kaserne- og garnisonsliv – altså synspunkter helt i grundtvigiansk ånd! »Under alle de hensyn, som jeg her kun løselig har antydnet, forekommer det mig vel begrundet, at Venstres tidligere forsvarsplan var støttet til flåden« . . . »Lægges hovedvægten på landforsvaret, så er alle enige om, at kampen i Sjælland kun vil være et kort forbedrende moment for angrebet på København, og rigsdagen vil da næppe kunne vægre sig ved at give hæren det støttepunkt, som alene kan muliggøre nogen modstand. At man samtidig dermed ikke alene opgiver ethvert direkte forsvar for de øvrige landsdele, men navnlig også forbindelsen mellem disse, er en selvfølge« . . . »Jeg har i disse linier skarpere end tidligere betonet flådens betydning for forsvaret. Det er ganske vist, at Venstres forsvarsplan hidtil har bygget på samme forudsætning, men jeg skal også indrømme, at udtalelserne herom i de tidligere betænkninger har været noget mere afdæmpede, en naturlig følge af, at de skulle være fællesudtryk for flere afskygninger af samme grundtanke.«

Forsvarstilbuddet i 1875 var således udtryk for en strategiopfattelse, som langsomt havde udviklet sig hos Venstre. Der går en lige linie og klar forbindelse fra Grundtvig og Tscherning over 1866-strategien og Raasløff til Jøhnkes projekt! Venstres forsvarstilbud var ikke en taktisk bestemt tilfældighed, som det er blevet hævdet. Der er ingen spring i Venstres forsvars- og strategiopfattelse fra 1866 til 1876. Efter 1872 stod man et øjeblik vaklende over for strategiske spørgsmål, men man dannede

28. Hvidt p. 49.

29. »Dansk Folketidende« 21. nov. 1879.

sig en mening, helt på egne forudsætninger. Ud fra strategiske overvejelser sluttede man sig faktisk til den sømilitære strategiopfattelse.

Selv en mand som Bahnson anerkendte den dygtighed og saglighed, hvormed Venstre 1873–76 behandlede de strategiske spørgsmål. Han skriver, at i modsætning til perioden 1881–84 (hvor strategidebatten var blevet politiseret) havde behandlingen fra Venstres side af forsvarslovene i 1873–76 en ganske anden karakter. »Dengang stillede man (Venstre) sig afvisende til spørgsmålet om hovedstadens befæstning, man bestred dens militære betydning og betragtede dens gennemførelse som uoverkommelig i finansiell henseende; man opstillede selv en art forsvarsplan og fremsatte forslag til forsvarets udvikling i overensstemmelse med denne. Det var i det hele en ret rationel fremgangsmåde for et politisk parti« (!) ³⁰.

Berg var utvivlsomt den, der fra Venstres side var med til at skabe de situationer, der til sidst medførte en politisering af strategidebatten. Såvel hans provokerende udtalelser, som hans usikkerhed med hensyn til strategiske spørgsmål var medvirkende årsager. Selv om Berg tordnede mod København og københavneriet, møder man hos denne ledende skikkelse en ejendommelig »hang til København og befæstningen«. »Sjælland som Danmarks naturlige fæstning« havde været en eftergiven fra Bojsens side til Bergs »københavner-tendens« ³¹. Det var denne »ånden fra 1658«, der sammen med de antimilitaristiske tendenser og strategidebattens politisering var årsagerne til, at Venstres strategiske synspunkter ikke kom til at gøre sig gældende i sidste halvdel af forrige århundrede!

IV. Sammenfatning

Efter freden i Wien 1864 og etableringen af Det nordtyske Forbund i 1866 opstod der et strategiproblem for Danmark. I danske officerskredse begyndte man ret hurtigt efter krigen at diskutere, hvilke følger denne havde for strategien og forsvarets opbygning og sammensætning. I almindelighed gjorde man sig dog ikke den ændrede strategiske situation klar, revanchetanken florerede overalt, og man satte sit håb til, gennem en franskvenlig politik, at vinde Sønderjylland tilbage. Erkendelsen af de ændrede strategiske forhold og betydningen af disse forhold for landets sikkerhedspolitiske stilling må først siges at have fundet sted omkring 1871–72, efter Frankrigs nederlag.

30. Bahnson p. 42.

31. Se f. eks. Klein p. 128.

Fra 1872 blussede debatten om disse spørgsmål for alvor op i militære og politiske kredse. Årsagerne til dette – ud over Frankrigs nederlag – må søges i den i 1872–73 lovbestemte revision af de militære organisationslove fra 1867–68, samt i Det forenede Venstres erobring af flertallet i folketinget med det deraf hævdede krav fra dette parti om dette tings fortrinsstilling i Rigsdagen.

Forudsætningerne for *forsvarssagen* – således som problematikken kendes fra 1880'erne – var *politiseringen* af den strategidebat, der var foregået i årene 1872–76. I denne periode foregik debatten ud fra saglige kriterier, men da debatten atter dukkede op i 1880'erne, udnyttedes dens forskellige forslag og synspunkter som kastebolde i det politiske spil uden megen hensyntagen til de saglige forudsætninger for debatten. *Parlamentarismens indførelse* og *forsvarsspørgsmålet* blev gjort til to sider af den samme sag. Befæstningen af København blev gjort til stridens genstand, og denne blev gennemført af den siddende højre-regering på trods af venstregruppernes hårdnakkede modstand og disses forgæves henvisninger til, at højre-regeringerne og disses militære rådgivere i årene 1872–76 havde forkastet det grundlag, som befæstningen af København og den deraf følgende nedprioritering af flåden og infanteriet blev gennemført på.

De fremsatte forslag og indlæg fra civile forfattere, folketingspartier og regeringerne til løsning af Danmarks strategiproblem kan for den omhandlede periodes vedkommende opdeles – reelt og analytisk – i to hovedopfattelser: *den sømilitære* og *den landmilitære strategiopfattelse*. I nærværende afhandling er disse opfattelser søgt beskrevet og analyseret.

Strategidebatten og revisionen af de militære organisationslove tvang de politiske partier til at beskæftige sig med strategiproblematikken. Venstre-partierne, der ikke talte mange officerer mellem sine politikere, var dårligst forberedt. Imidlertid gik man i Venstre efter 1873, væsentligt på politikerens Frede Bojsens initiativ, i gang med udformningen af et »strategisyn«. I 1874–75 var den endelige udformning tilendebragt hos Det forenede Venstre. I nærværende afhandling hævdes det – i modsætning til tidligere hævdede opfattelser – at denne udformning helt skete på Venstres egne forudsætninger og i harmoni med dets politiske grundindstilling. Det såkaldte »30 mill. forsvarstilbud«, som partiet fremsatte, var kun meget lidt begrundet i politisk-taktiske hensyn. Midlerne til dette forslag, der var lidt af en overraskelse for samtiden, skulle skaffes gennem en indtægts- og formueskat. Dette var uakceptabelt for Højre og regeringen, der repræsenterede de økonomisk bedst stillede i samfundet. Selv om der i 1875–76 ikke var meget, der skilte Venstres forslag fra regeringens, hindrede dette punkt, at enighed blev opnået.

Ud fra kildemateriale, der ikke hidtil har været tilgængeligt, redegøres der i afhandlingen for den opsplittning, der skete af den sømilitære strategiopfattelse i en *defensiv* og en *offensiv* skole; et forhold, der i høj grad svækkede positionen over for tilhængerne af den landmilitære strategi. Søofficererne W. Carstensen og F. H. Jøhnke var eksponenter for de to skoler, og gennem Venstres forbindelse med Jøhnke må denne uenighed siges at have fået en vis politisk betydning.

1872–76 er den sømilitære strategiopfattelses glansperiode i sidste halvdel af forrige århundrede. Såvel Venstres »forsvarstilbud« som samtlige forslag, der kom fra regeringerne, var i denne periode udtryk for denne strategiopfattelse. Alligevel – i 1880'erne og 1890'erne blev den fuldstændige befæstning af København gennemført. Højres og regeringens syn på strategien var altså skiftet på dette tidspunkt. En analyse af debatten i 1872–76 er nødvendig for at forstå denne ændring, lige som den giver et fingerpeg om, hvem og hvad der stod bag disse forhold.

En gruppe af lærere på Hærens Officersskole, med J. J. Bahnson i spidsen, var de egentlige fanebærere for den landmilitære strategi. Utrætteligt hævdede denne gruppe i artikler og småskrifter betydningen af Københavns fuldstændige befæstning, men i den omhandlede periode måtte den gang på gang se sig trængt tilbage af den dominerende sømilitære strategiopfattelse. Først i 1880'erne trængte gruppen igennem med sine synspunkter inden for Højre, uden tvivl som en følge af strategidebattens politisering.

Kilder og litteratur

(i parentes er angivet forkortelsen)

I. Utrykte kilder

a. Rigsarkivet

F. H. Jøhnkes arkiv. F. H. Jøhnke: Min virksomhed i Marinen fra 1870 (maskinskreven redegørelse fra 1890'erne).

C. Bergs arkiv (indeholder dog ikke noget originalt stof, hvad forsvarssagen angår).

L. Dinesens arkiv.

Krigsministeriet, arkivalier 1869–99, 4. kontor, 4–(208–10).

Marineministeriets aflevering 1914, pk. 54.

Marinens Kortsamling, Reg. 154 a, XXXVI, 81 (projekter).

Det Sø-Militaire Kaart-Archiv og Bibliotheks-Selskabs arkiv.

b. Marinens Bibliotek.

Søe-lieutenant-Selskabets arkiv. Prisafhandlinger og forhandlingsprotokoller 1872–76.

En samling af love om Søværnets Ordning, udkast og forslag til samme 1868–1937. Pakke under Forsvarsproblemer D.

Ud fra kildemateriale, der ikke hidtil har været tilgængeligt, redegøres der i afhandlingen for den opsplnitning, der skete af den sømilitære strategiopfattelse i en *defensiv* og en *offensiv* skole; et forhold, der i høj grad svækkede positionen over for tilhængerne af den landmilitære strategi. Søofficererne W. Carstensen og F. H. Jøhnke var eksponenter for de to skoler, og gennem Venstres forbindelse med Jøhnke må denne uenighed siges at have fået en vis politisk betydning.

1872–76 er den sømilitære strategiopfattelses glansperiode i sidste halvdel af forrige århundrede. Såvel Venstres »forsvarstilbud« som samtlige forslag, der kom fra regeringerne, var i denne periode udtryk for denne strategiopfattelse. Alligevel – i 1880'erne og 1890'erne blev den fuldstændige befæstning af København gennemført. Højres og regeringens syn på strategien var altså skiftet på dette tidspunkt. En analyse af debatten i 1872–76 er nødvendig for at forstå denne ændring, lige som den giver et fingerpeg om, hvem og hvad der stod bag disse forhold.

En gruppe af lærere på Hærens Officersskole, med J. J. Bahnson i spidsen, var de egentlige fanebærere for den landmilitære strategi. Utrætteligt hævdede denne gruppe i artikler og småskrifter betydningen af Københavns fuldstændige befæstning, men i den omhandlede periode måtte den gang på gang se sig trængt tilbage af den dominerende sømilitære strategiopfattelse. Først i 1880'erne trængte gruppen igennem med sine synspunkter inden for Højre, uden tvivl som en følge af strategidebattens politisering.

Kilder og litteratur

(i parentes er angivet forkortelsen)

I. Utrykte kilder

a. Rigsarkivet

F. H. Jøhnkes arkiv. F. H. Jøhnke: Min virksomhed i Marinen fra 1870 (maskinskrevet redegørelse fra 1890'erne).

C. Bergs arkiv (indeholder dog ikke noget originalt stof, hvad forsvarssagen angår).

L. Dinesens arkiv.

Krigsministeriet, arkivalier 1869–99, 4. kontor, 4–(208–10).

Marineministeriets aflevering 1914, pk. 54.

Marinens Kortsamling, Reg. 154 a, XXXVI, 81 (projekter).

Det Søe-Militaire Kaart-Archiv og Bibliotheks-Selskabs arkiv.

b. Marinens Bibliotek.

Søe-lieutenant-Selskabets arkiv. Prisafhandlinger og forhandlingsprotokoller 1872–76.

En samling af love om Søværnets Ordning, udkast og forslag til samme 1868–1937. Pakke under Forsvarsproblemer D.

- »Forskellige forslag og betænkninger fra forsvarskommissionen 1872«. Pakke under Forsvarsproblemer D.
- F. H. Jøhnke: Bemærkninger ved »Forslag til Lov om Søværnets Ordning« (manuskript til 2 foredrag holdt i 1873).
- P. C. Weillbach: Danmarks Marinepolitik fra 1864 og indtil nu. (Elevforedrag holdt på Søværnets Officersskole 17. dec. 1927).

c. Folketingets Arkiv og Bibliotek.

- Forsvarsvæsen, B. nr. 1. bilag 1, 1. bd. 1866-96; A. nr. 16. bilag 1. 1. bd. 1872-83; A. nr. 1. bilag 2, 2. bd. 1873-80.

II. Trykte kilder

a. Kildesamlinger (alfabetisk ordnede).

- Betænkning afgiven af den til Overveielse af Landets Forsvarsvæsen ved Allerhøieste Resolution af 2den Februar 1866 nedsatte Commission 1866.
- Frede Bojens Politiske Erindringer, udg. ved Kristian Hvidt 1963, (Bojens).
- Sophus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger, udg. v. Hans Lund, I-II. 1924-25. (Høgsbro).
- A. F. Kriegers Dagbøger 1848-1880. Udg. af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch. bd. I-VIII. 1920-43. (Krieger).
- Aksel Nellesmann: Kilder til dansk Udenrigs- og Forsvarspolitik 1870-1914. Historiske læsehefter for gymnasiet 1961.
- Rigsdagstidende (R. F. = for Folketinget, R. L. = for Landstinget).
- Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863-1879. Uddrag af Statsrådsprotokollerne. Udg. af Aage Friis 1936, (statsrådsforhandlingerne).
- Th. Thaulow: Konseilspræsident J. B. S. Estrup og Forhandlingerne om nordisk Neutralitet i 1878. Danske Mag. 7. Rk. II p. 257-65.
- Tre Venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojens, Klaus Berntsen og Niels Neergaard, udg. ved Harald Jørgensen 1962.

b. Pjecer og skrifter fra samtiden (kronologisk ordnede).

- (M. Rovsing:) Danmark som Krigsmagt. Til Overveielse for Militaire, Politikere og Statsborgere. Af en gammel Militair 1867.
- D. G. Monrad: Om Politiske Drømmerier 1870.
- A. F. Tscherning: Om Danmarks Forsvar. Udtalelser fra Aarene 1872-73 1875.
- (E. A. Lundbye:) Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision 1872.
- j. (S. Bojens:) Flaade og Hær og ikke: Hær og Flaade 1872.
- (J. J. Bahnson:) Ogsaa et Par Bemærkninger i Anledning af Hærlovens Revision. Af en ældre Militær 1872.
- Birkedal: Norden, Tydskland og Bjørnstjerne Bjørnson 1872.
- I. V.: Kan Danmark bestaae som selvstændig Stat? 1872.
- C. Beck: Det alvorfulde Øieblik. En Tidsbetragtning 1873.
- (M. Rovsing:) Forslagene om Forsvarsvæsenets Ordning, kritisk belyste af en gammel Militair 1873 (Rovsing 1873).
- Steen Bille: Nogle Bemærkninger til Forslag til Lov om Søværnets Ordning 1873.
- D. G. Monrad: Politiske Breve Br. 1-4 1874 (Politisk Brev).
- (Nieuwenhuis, Bahnson m. fl.): Kan Danmark med nogen Udsigt til et gunstigt Resultat forsvare sin selvstændighed, og hvis saa er, hvorledes bør Forsvaret da indrettes? Et Ord til Overveielse for alle Fredsvenner af Miles 1874.
- e- (C. G. Middelboe): Et Par Ord om Flaadens Betydning for vort Forsvar til Overveielse og Veiledning for Ikke-Sagkyndige 1874.

- Vilh. Birkedal: En Enkeltmands Adresse til Rigsdagen og Regjering 1875.
 C. A. F. Thomsen: Et Par Ord til Overveielse vedr. Spørgsmaalene angaaende Landets Forsvarsvæsen 1875 (Thomsen 1875).
 C. A. F. Thomsen: En militær-finansiel Indsigelse 1875.
 P. N. Nieuwenhuis: Om Muligheden og Nødvendigheden af Københavns Forsvar (Fra Videnskabens Verden Nr. 16) 1876.
 N. Lindberg: Grundtvigs Politiske Stade 1876.
 D. G. Monrad: Politiske Breve Br. 5-7. 1876.
 F. H. Jöhnke: Flydende Forter. 1876.
 Fr. Bajer: Befæstningsfrågan, Parlamentarismen och Den förenade Venstren i Danmark, Politisk Bref. Helsingborg, 1876.

c. Aviser og tidsskrifter.

- Berlingske Tidende, Dagbladet, Dansk Folketidende, Fædrelandet, Morgenbladet, Nørrejylland Tidende.
 Militært Tidsskrift, Tidsskrift for Krigsvæsen, Tidsskrift for Søvæsen (T. f. S.), Vort Forsvar.

III. Litteratur

(Oversigtsværker og håndbøger er ikke medtaget)

- Frode Aagaard: Venstres Historie. 1949.
 B. C. M. Aarøe: Et Indlæg i Forsvarssagen. 1881.
 Arendrup: Om Danmarks Forsvar og om Forsvarets Støtte ved Befæstningsværker. 1880.
 Povl Bagge: Nationalisme, Antinationalisme og Nationalfølelse i Danmark omkring 1900 (i Festskrift til Astrid Friis pp. 1-28). 1963.
 J. J. Bahnson: Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder. 1896 (Bahnson).
 C. Berg: Fra Rigsdagen. 1879.
 Frede Bojsen: Til Oplysning om Hærlovsforhandlingerne. 1881.
 K. G. Brøndsted: J. B. S. Estrup. 1925.
 Bør vort Søforsvar opgives? En Overveielse af flere Søofficerer. 1880.
 Johs. Clausen: Om vort Fædrelands Forsvar. 1879.
 W. Dinesen: Danmarks Forsvar. Hæren - Flaaden - Københavns Befæstning, I. Kbh. 1879, II. 1881.
 ->: Et Par Ord om »de militaire Sagkyndige«s Foredrag, 1882.
 V. Edsberg: De Sagkyndiges Optræden i Forsvarssagen. 1882.
 En Søofficer: Aggersøund (udg. af »Fædrelandets Forsvar«), 1890.
 P. Engelstoft: Skellet i dansk historie efter 1864 (i Festskrift til Kristian Erslev den 28. dec. 1927 pp. 558-68). 1927.
 Et Par Ord om Oppositionens militære Program. Til Belysning af Forsvarssagens nuværende Standpunkt. Af en Forsvarsvæn. 1887.
 Troels Fink: Admiralstatsplanerne i 1840'erne (i Festskrift til Erik Arup, pp. 287-303). 1946. (Admiralstatsplanerne).
 ->: Fem Foredrag om Danmarks Udenrigspolitik efter 1864. 1948. (Fink: Fem Foredrag).
 ->: Ustabil Balance. Dansk udenrigspolitik og forsvarspolitik 1894-1905. 1961.
 Fritz E. Giese: Kleine Geschichte der deutschen Flotte. Berlin 1966.
 C. C. Haugner: Forsvarssagens Kærne. En historisk-politisk Fremstilling af Fæstningssagens Udvikling gennem hundrede Aar. 1907 (Haugner).
 (E. Haugsted:) Forsvarssagen, Fyrretyve Aars Kampe for og imod. 1908. (Forsvarssagen, 1908).

- E. Henriksen: Mændene fra Forfatningskampen I-II, 1913-14.
 L. Holstein-Ledreborg: Det forenede Venstre i Rigsdagssamlingen 1877-78. 1878.
 A. N. Hvidt: Københavns Befæstning 1886-1962 (i Hist. Medd. om Kbh. Årbog 1964 pp. 90-35). 1964.
 Kristian Hvidt: Venstre og forsvarssagen 1870-1901. 1960. (Hvidt).
 ->: Den unge Bjørnson og dansk politik. Studier i Signalfejdens forudsætninger og eftervirkninger 1870-79. Jyske Saml. Ny Rk. VI. Bind. pp. 333-78. 1962-65.
 Sophus Høgsbro: Mit Forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad. 1902.
 (N. P. Jensen:) Ministeriet og Forsvarssagen belyst af Kjendsgjerningerne. 1883.
 N. P. Jensen: Erindringer bd. II. 1916 (N. P. Jensen).
 Jens Johansen: De militære, strategiske Overvejelser angaaende Danmarks Forsvar i Tiden 1864-1922 (i Det krigsvidenskabelige Selskab 1871 - 31. oktober - 1946, pp. 13-60). 1946 (Johansen).
 T. Jørgensen: A. F. Tscherning. 1938.
 V. A. C. Klein: Forsvarssagen efter Krigen 1864. 1915 (Klein).
 Helge Klint: Dansk Militærpolitisk Udvikling 1864-1901 (dupl. kompendium udg. af Hærstabens krigshistoriske Sektion), marts 1966.
 H. Konow: Nogle Synspunkter for det maritime Forsvar. 1898.
 K. Kvam: Sjøkrigsmateriellets udvikling etter Krimkrigen. 1963.
 N. J. Larsen: Erindringer fra Kamppolitikens Dage, udg. af Svend Martin. 1923.
 Troels Lund: Om Danmarks Forsvar. 1880.
 -m (J. Nyholm): En Flaadestation ved Aggersøund. 1893.
 N. Neergaard: Erindringer 1854-1894. 1935.
 (Jan Neiiendam, meddelt ved:) Frede Bojsen og Grev J. L. Holstein-Ledreborg (i Hist. Tids. 10. Rk. 4. bd. pp. 346-55).
 F. Oldenburg: Aanden i Folket. Et Indlæg i Forsvarssagen. 1881.
 G. Philipsen: Estrups første Tiaar 1875-1885. Oversigt og Betragtninger (i Det ny Aarhundrede IV, 2. 1907 pp. 143-59).
 Eggert Petersen: Det tilbagetrukne periferiforsvar. En diskussion af dansk forsvars politisk-strategiske grundlag samt et forslag i store træk til en ny forsvarsordning (i Tidsskrift for Søvæsen, 1959, pp. 313-415).
 Edvard J. C. Rambusch: Vort Værn. En Fremstilling af Forsvarssagens Udviklingshistorie fra 1850-1884. 1885. (Rambusch).
 (M. Røvsing:) Artillerikrigen og Landets Velfærd. Af en gammel Militær. 1880.
 P. Salomonsson m. fl.: Den politiske Magtkamp 1866-1901. 1968.
 S. B. (S. Bojesen): Danmarks Neutralitet og Marinens Betydning med Hensyn til denne. 1897.
 J. F. Scavenius: Danmark og det danske Folks Fremtid. 1894.
 Th. Schou: Om Forsvarssagen. 1880.
 Viggo Sjøqvist: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør, II 1865-1911. 1962 (findes også i »uglebog«, 1965).
 R. Steen Steensen: Vore Panserskibe 1863-1943. 1968.
 E. Suenson: Hær, Flaade og Befæstning. Et Indlæg i Forsvarssagen. 1889.
 Søe-lieutenant-Selskabet 1784-1934 (red. af E. M. Dahl). 1934.
 Alex. Thorsøe: Den danske Rigsdag og Udenrigspolitikken fra 1866 til 1908. Et Bidrag til Danmarks nyeste Historie. 1913.
 ->: Grundrids af den danske Rigsdags Historie fra 1866 til 1915. 1919.
 V. C. S. Topsøe: Politiske Portræstudier. 1878.
 C. L. With: Danmarks Søværn. Hvor skal det bruges og hvad det behøver. 1897.
 H. Wulff: Danmarks Værn. 1881.
 Zodiacus (P. Hansen): Parlamentariske Stjernebilleder. 1875.